

ЛЕКЦІЇ З КУРСУ „ЕТИКИ”

Лекція 1.

З історії етики

Геракліт Ефеський (520 – 460 рр. до н.е.). Аристократ за походженням і світоглядом. Античність. Звеличує мудреців як аристократів духу, зневажає натовп, котрий набиває черево, як худоба. Вважає, що всі люди ухиляються від шляхів істини й справедливості, що в них немає ні до чого прихильності, крім користоловства. Сам про себе говорив, що задовольняється незначним і живе, як йому забажається.

Етична програма Геракліта: народ повинен змагатися за закон, як за свої стіни. Повага до законів свідчить про гідність людини. Причину відхилення в поведінці людей філософ вбачає у тому, що люди мають лише поверхові знання, не підіймаються до пізнання світу в цілому. Люди жадібні, пихаті, прагнуть до багатства, ведуть нелюдський спосіб життя. Геракліт уподібнює їх до биків, що знайшли горох для їжі, до свиней, що насолоджуються брудом.

Але цей стан не фатальний. Оскільки людина розумна, зберігається можливість її морального відродження. Необхідно відмовитися від індивідуальності й особистих цілей, від свавілля й власного розуміння. Це можливо лише в аристократичному полісі (міста, якими керують найкращі). Він виступає проти родової зрівнялівки. Основна етична проблема, на його думку, – відношення того, як ведуть себе люди, до того, як повинні себе вести. Інакше кажучи, це соціально-моральна проблема суспільства, де цінність людини визначається збігом особистих цілей з об'єктивними умовами життя.

Демокрит (460 р. до н.е.)

Стверджував, що для людини дуже важливо “навчитися соромитися себе дещо більше за інших”.

Під час розподілу батьківського спадку він, як третій син, узяв собі найменшу частку, але грошима. Гроші йому потрібні були для подорожей. Після 8 років подорожей він повернувся до рідного міста Обдери жебраком і почав жити за кошти брата. З величезної суми не залишилось нічого. За законами того часу він був злочинцем, його судили за розтрачання батьківського спадку. Та коли він проголосив промову, у якій зазначив, що об'їздив більше країн, ніж інші, що зустрів більше мудрих і вчених людей, ніж будь-хто, вів з ними бесіди, його виправдали. Повага мешканців міста виявилася в тому, що йому поставили мідну статую й дали почесне прізвисько “Мудрість”.

Демокрит проповідує правильний спосіб життя. Це – досягнення стану, коли душа перебуває у спокої та рівновазі, не мучиться ніякими страхіттями. Це залежить від людини: необхідно бути справедливою, не здійснювати поганих учинків. Щастя, на думку Демокрита, – у гармонії духу, у невибагливості бажань людини. “У всьому прекрасна середина: мені не до

душі ні надлишок, ні нестача”. Ним розроблена категорія міри. Якщо перевищити міру, то й найприємніше стане найнеприємнішим. Не слід приймати багато добра й багатств, якщо доля їх надасть, оскільки це призводить до зла.

Демокрит уперше вказав на наявність у людини такого інтимного почуття, як сором, а також говорив про почуття обов’язку (уперше) і совісті. Він був прихильником демократичного устрою суспільства й ставив мораль вище за право. Людину необхідно оцінювати не лише за її вчинки, але й за наміри.

Учителі мудрості: Протагор, Сократ, кініки, гедонізм

V ст. до н.е. У Стародавній Греції – розквіт демократії. Народні збори, народний суд відіграють важливу роль. Потрібні люди, які можуть переконувати інших силою слова. З’являються майстри красномовства, юристи, дипломати, оратори. З’являється “софістика” – наука про те, як перемагати в суперечках і позовах.

Один із софістів – Протагор (481 – 413 рр. до н.е.) висунув дуже важливу тезу: “Людина – міра всіх речей”. Це було кроком уперед, визнанням права людини дивитися на навколишній світ через призму своїх людських цілей та інтересів.

Людина, як вважає Протагор, – істота не лише біологічна, природна, але й божественна, вона має розум, здатна створювати твори мистецтва. Які ж чесноти вона повинна мати? Перш за все, знання про природу, повагу до законів держави. Добром можна назвати те, що корисне для держави, а злом те, що їй суперечить. Але, оскільки держава складається з людей, одним з яких подобається той чи інший вчинок, а іншим не подобається, то краще за все керуватися особистою користю.

Один із софістів навіть проголосив: “справедливе є не що інше, як корисне для сильного”. У суспільній свідомості багатьох народів слова “софіст”, “софізм” увійшли як позначення словоблудства та брехні. Але це не зовсім справедлива оцінка. Вони першими порушили питання про природу добра й зла.

Сократ (“пізнай самого себе”)

469 – 399 рр. до н.е.

Народився в Афінах, у сім’ї каменотеса. Сам займався обробкою каменя, був скульптором. Зовні був некрасивим, але фізично дуже міцним. Його привабливість була величезною. Одружився у 40 років. Жив бідно, мав козу й трьох дітей. Дружина ж його, Ксантина, прославилась сварливістю.

Філософським бесідам з людиною, яку першою зустрів на вулиці, Сократ надавав більшого значення, ніж домашнім справам. Недруги корили його за бідність, за те, що він жив гірше за раба. Друзі ж пропонували йому різноманітні подарунки, допомогу, його кликали в інші міста правителі. Але він відкидав ці пропозиції, залишаючись напіваскетом, задовольняючись незначним.

Погляди Сократа: “Знання – це добро, а неосвіченість – зло”. Знання –

найвища чеснота. Немає нічого сильнішого за знання. Вони дані людині Богом. Бога людина не може бачити, але вона бачить божественне.

“Але знанням, – говорив Сократ, – не можна навчитися. Вони доступні людині лише в процесі філософствування”. “Я знаю, що нічого не знаю, а інші й цього не знають”, – говорив Сократ, приголомшуючи своїх слухачів. Сократ вважав, що розум – це найважливіша ознака, яка відрізняє людину від тварини. Багатство саме по собі, як здоров’я – не добро і не зло. Воно стає тим чи іншим залежно від знань чи неосвіченості.

Головна теза Сократа: “Пізнай самого себе!” Духовне здоров’я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки складають найвищу цінність. “Мудрість є найвище благо”, – говорив Сократ.

Уводить поняття морального вибору.

Етика кініків чи “собача філософія” (Діоген)

Її судження дуже прості й доступні кожному. Був такий давньогрецький філософ – дивакуватий Діоген Синопський. В епоху кризи грецьких міст-полісів активно йшов процес майнового розшарування населення. Міфи, романтика відходили в минуле. Суворі дійсність змушувала греків тверезо дивитися на життя. Війни з персами ставили проблему об’єднання грецьких міст, але їх розтинали протиріччя. Виникло нове філософське вчення, що отримало назву “кінізм”.

Кініки були учнями Сократа, але були мало схожими на свого вчителя. Сократ був бідним, але не хизувався своєю бідністю. Кініки, навпаки, хизувались бідністю, іноді навмисно ставали бідними. Сократ поважав державу й суспільство – кініки сміялись і глузували над мораллю. Сократ вважав знання чеснотами – кініки відкидали будь-яке знання, крім філософії.

Один з них Діоген Синопський був вигнаний з міста за псування грошей. Жив аскетом, став бродячим проповідником. Жив у бочці, носив плащ, по півроку не купався, від нього погано пахло, але він цим пишався. Платон назвав його собакою, бродячою собакою, і Діоген цим пишався. Одного разу потрапив у полон до піратів, вони зробили його рабом. Пізніше на батьківщині йому поставили пам’ятник. Колона, на вершині якої стояла фігура собаки.

Хід думок “кініків” – назад до природи. Вони вважали, що здоровий спосіб життя люди вели тоді, коли ще не знали вогню, жили в печерах, засуджували Прометея. Перед ними стояло завдання: вести тваринний спосіб життя, через що вони були раді, коли їх називали собаками.

Вони прагнули відмовитися від усіх досягнень культури й цивілізації, особливо від власності. Кініки навчались у природи. Діоген говорив, що його багато чого навчила миша, що пробігала неподалік. Вони не лякалися темноти, не потребували підстилки, не шукали ніяких насолод.

Інший урок надав йому хлопчик, що пив воду зі жмені. Побачивши це, Діоген викинув чашку й сказав: “Хлопчик перевищив мене в мудрості”.

Житлом йому стала велика глиняна посудина для зберігання зерна.

Виставляв напоказ свою бідність. Кініки украй негативно ставились до власності, багатства й насолод. Спати на непокритій землі, пити воду й їсти будь-що – ось їх девіз. Культ бідності. А в бідних своя мораль. Одним словом, “мир хатам – війна палацам”.

Бідність породжувала аскетичний спосіб життя, кініки його практикували й обґрунтовували. Справжня насолода у спокої й веселості душі. Бездомність, ходіння босоніж, сироїдіння, загартування тіла бігом, гімнастикою – ось вправи для аскета. Нормами моралі кініки нехтували. Вони могли в громадських місцях справляти природні потреби, здійснювати статеві акти, займалися онанізмом і т.ін. Звідси й пішло слово “кінік” – “цинік”. Що природно, то нібито не соромно.

Інша ідея кініків – відкидання цінності знання. Ця ідея логічно пов’язувалась з ідеєю бідності. Бідняку не потрібні знання, йому б лише вижити. Неосвіченість вони вважали достоїнством. Науки й мистецтва – безкорисними. Єдине, що вони визнавали, – це філософію. Основна ідея кінічного світогляду – ідея незалежності (самодостатності, самозадоволення, уміння задовольнятися своїм). Кініки – космополіти, вони скептично ставились до Вітчизни й держави. Більшість із них були іноземцями, відмовлялися від сім’ї. Вважали, що жінки повинні бути спільними, діти також. І якщо мати дітей, то від найкрасивіших жінок.

Заклик “назад до природи” був пасивним соціальним протестом, не сприяв вирішенню соціальних проблем. Шляху назад до природи немає, східці, пройдені культурою, ніколи не повторюються. Кініки цього не розуміли.

Етика насолоди. Гедонізм

У Сократа було багато учнів. Один з них, Аристипп Кірянський, був сином багатого аристократа, завдяки становищу батька пізнав види красивого життя. Аристипп був дотепною людиною, почав проповідувати основний стан людини – стан насолоди (гедоне).

Задоволення є благо, до нього необхідно прагнути. Жити треба насолоджуючись. При цьому тілесні насолоди Аристипп ставив вище за духовні. Засоби для досягнення насолоди не важливі, чим більше насолод, тим щасливіша людина. Знання мають цінність лише в тому випадку, коли дозволяють отримати більш повну насолоду. Гедоніст (чи кіренаїк) не рахується з нормами моралі, він егоїст, не рахується з колективом. Зниження ролі духовних насолод принижувало гідність людини, вона перетворювалася на щасливу корову, що пасеться на галявині.

Становлення етики. Арістотель

(384 – 322 рр. до н.е.)

Учень Платона, вихованець сина македонського царя Філіпа – Олександра Македонського.

Арістотель – найбільш універсальний розум давнини. В етиці він зірка

першої величини. У його вченні етика досягає вершини. Він розкриває питання про смисл життя через поняття вищого блага. Одну людину щасливою робить спорт, іншу – наука, третю – мистецтво, четверту – виховання дітей, п'яту – політика і т.ін. Але це особисте благо. Спільне благо пов'язується з наявністю друзів, багатством, шляхетністю походження, престижем, красою. Найвище благо не може бути спрямованим на шкоду іншим людям, воно діяльне, пов'язане з поняттям щастя.

Наприклад, ти міг би стати лікарем чи художником, музикантом, але ти ледачий, недбалый – блага ти не досягнеш.

Арістотель розробив учення про чесноти. Чесноти для нього – це середина двох складових: надлишку й нестачі. Це мудрість, наука, релігія, мистецтво.

Арістотель високо цінує полісне життя грека-громадянина, політичну організацію суспільства. Головна чеснота людини, на думку Арістотеля, полягає у справедливості й дружбі. Бути другом – це все одно, що бути гарною людиною. Справедливість полягає у тому, щоб зрівняти продукти обміну в натуральній чи грошовій формі.

Арістотель вважав, що людина повинна уподібнюватися до богів, не опускається до тваринного стану, тому високо цінував у людині розум, проникливість, кмітливість.

Епікур (347 –.... р.)

Жив у той час, коли старіюча Еллада – Греція розтиналась протиріччями між багатими й бідними, пізнала солодку отруту розкоші.

Починає він своє філософське вчення як гедоніст і пише, що “початок і корінь усякого блага – задоволення черева, стійкий стан тіла”.

Він розробляє учення про задоволення, розуміє їх як відсутність страждань, які, на думку Епікура, є перше й природжене нам благо. Та задоволення повинні мати межу, оскільки інакше людина стає заздрісною, честолюбною, неприборканою. Тому необхідно бути помірним, обмежувати свої бажання. Щастя, говорить Епікур, – коли душа перебуває у спокої та рівновазі, не бентежиться ні страхом, ні забобонністю, ніякою іншою пристрастю. Такий стан душі притаманний лише богам, а з людей найближчим до нього є мудрець.

Стати мудрецем можна, якщо займаєшся філософією. Він допомагає людині також позбавитися страху перед смертю. Смерть не має ніякого відношення до людини. Поки людина жива, смерті ще немає, а коли вона приходить, людини уже немає.

Епікур закликав терпляче ставитися до страждань, бо ми самі в них винні. Сам він усе життя страждав на тяжку хворобу, але зберігав оптимізм і життєрадісність до глибокої старості. Епікур був атеїстом, вважав, що Бог не всемогутній, що боги байдужі до людей, оскільки не знищують зло. За це його вчення викликало різку критику. Основні думки цього філософа були викарбувані на його могилі:

Нічого боятися богів, нічого боятися смерті,
Можна переносити страждання, можна досягти щастя.

Етика мужності. Стоїцизм

У той час, коли існувала етика Епікура, у Греції в IV ст. до н.е. зародилось етичне вчення, що отримало назву стоїцизм. Основоположником прийнято вважати філософа Зенона.

Щоб жити у згоді з долею, стоїк повинен керуватися чотирма чеснотами: мудрістю, мужністю, помірністю і справедливістю. Стоїки негативно ставились до пристрастей, бо вони – дещо нерозумне. Смуток – також нерозумне стискання душі. Це біль, горе, туга, заздрість, ревності, страждання. Страх також відкидався стоїками, бо страх – це передчуття зла, це несміливість, сором, жах, тривога і врешті-решт, збудливість також називалась стоїками, бо це прискіпливість, любов, гнів і т.ін. Від цих рис характеру треба відмовлятися.

Разом з тим, стоїки не відкидали дружбу, цінували її, для них людство – одна величезна спільнота. Тому було б помилкою уявляти їх самітниками. Але світ, як комуна, вимагає однакових норм поведінки. Стоїки увели в обіг поняття суспільного обов'язку. Людина повинна виконувати обов'язки перед власним народом і перед державою. Загальне благо вище за державне. Необхідно брати активну участь у суспільному житті.

До життя стоїки ставились як до гри. У грі з м'ячем важливим є не м'яч, і навіть не результат, а сам процес гри. Останній період стоїцизму проходив у Стародавньому Римі. Стоїками були Цицерон, Брут, Катон. Найбільш відомий Сенека. Він був дуже багатим, це суперечило ідеям стоїцизму. Сенека проголошував ідею рівності людей. Образ стоїка – людини, сильної духом і тілом, мужньої й холонокрової, характерний для Стародавнього Риму. Стоїцизм був одним з теоретичних джерел християнства, але він має й загальнолюдське значення.

Етичні ідеї Середніх віків

Усі етичні ідеї забарвлені одним кольором – сірим кольором християнства. Перед нами або пропаганда його, або боротьба з ним. Страта Христа здійснила приголомшливий вплив на широкі верстви населення Середземномор'я.

Етика християнства – це етика любові до ближнього, яка робила всіх людей рівними перед Богом. Любов до ближнього покликана змінювати мораль бездушного суспільства. “Першородний гріх” Адама і Єви – це плотський злочин, який зобов'язані спокутувати всі покоління їх нащадків. Людина первісно гріховна. Добро від Бога, зло – від природи. Та для людини є вихід – вона може морально відродитися, вона розумна, хоча без Бога вона безпомічна. Тому безмежна любов до Бога, жертви й страждання є необхідними передумовами морального самовдосконалення. Основні догмати християнської етики висловлені в діалозі Мойсея, у заповідях: “не

убий” і т.ін. Видатні теоретики християнства – це апостол Павло, Аврелій Августин (“Блаженний” 354 – 430 рр.), Фома Аквінський (XIII століття). Він підіймає проблему добра і зла по-новому. Причина зла – людина, її воля. Бог якщо й створює зло в речах, то ненавмисно, Бог є творцем зла як покарання. Сама ж людина створена Богом для блаженства.

Християнська етика виділяє такі моральні чесноти, як справедливість, мужність, стримування, щедрість. Богословські чесноти – це віра, надія і любов. Вони, на думку Фоми Аквінського, вищі за розумові й моральні: справедливість, мужність, стримування та ін.

Етика гуманізму (XV ст.)

Італія, IV століття, зародження капіталізму. Формується життєствердний світогляд, гуманізм – це любов до людини, увага до її земних радощів і печалей. Початок – творчість Ф.Петрарки.

Етика, на його думку, – це практична наука про мистецтво жити. Її основна проблема – смисл життя людини. Цей смисл бачиться Петрарці в досягненні щастя.

Інший з найбільш відомих гуманістів – Леон Батиста Альберті. Він повний віри в людину, у її здатність суперечити долі. Людина народжена, щоб бути щасливою, тому щастя полягає в здійсненні допомоги слабким, у захисті їх від несправедливості, у творенні добра. Щастя може бути досягнуто лише шляхом розкриття творчих здібностей людини.

Реформація. Ф.Бекон (XVI століття)

Бекон – прихильник наук і знання. Він розробляє теорії блага. Суспільне благо – найвище за все, індивідуальне благо на другому місці. Людина повинна знати свої зобов’язання, пам’ятати про свій обов’язок. Добрі начала пов’язують людей, особливо Ф.Бекон цінує альтруїзм, безкорисливість. Злі люди, на його думку, – це помилка природи, оскільки здатність творити добро закладена в людині. Ф.Бекон намагається розробити вчення про моральне виховання людської душі.

Розумний егоїзм –

ще одна етична теорія Нового часу. Її прихильники: Гольбах, у Росії – Чернишевський. Суть його (розумного егоїзму): якщо хочеш діяти чесно, вір тільки суспільним інтересам. Егоїзм – це любов до влади й насолод, усвідомлення особливого значення особистості, його необхідно визнати, але як право людей бути рівними в досягненні добробуту, незалежності, щастя. Розумний егоїзм у Чернишевського – це основа вчинків, критерій добра і зла. Чернишевський стверджує єдність добра, користі й розуму. Добро – це користь і вигода всіх людей, усіх націй і станів. Людина не може бути гарною для всіх – вона зобов’язана зробити вибір, за чий інтерес боротися, кого підтримувати. Але особистий інтерес повинен лежати в основі громадського.

Етика користі

1) Ієремія Бентам (Лондон, ХІХ століття). Сенс життя людини – задоволення, насолода. Етика повинна сприяти цьому. Кожен повинен піклуватися про себе, звідси й загальна користь. Бентам ототожнює задоволення й насолоду з користю. Щастя чи користь полягає в насолоді. Людина повинна керуватися принципом корисності, забезпечити собі особисте благо у професії, у кар'єрі, але чистими руками й чистою совістю.

2) Дж.Мілль – розвинув теорію утилітаризму. Основний моральний принцип – принцип користі, але необхідно керуватися такими принципами: “не зашкодь іншим”, “дотримуйся інтересів ближнього”. Користь Дж.Мілль трактує широко: це задоволення у відсутності страждань, це приємне, прекрасне. Та він розуміє, що щастя одних досягається за рахунок нещастя інших. Три фактори суперечать людському щастю: себелюбність людей, нестача розумового розвитку й погані державні закони. Людина повинна керуватися власними інтересами, але не порушувати чийхось прав.

Кант: “Моральний закон у мені”

“Критика практичного розуму” – праця, у якій розроблена основна етична концепція. Кант – противник етики користі й задоволення. Моральність базується не на досвіді, – говорив Кант, – а на поняттях чистого розуму. Моральні принципи й етичні норми містяться в розумі людини. Основою моральної гідності особистості є вільна, автономна воля. Але воля може бути як доброю, так і злою. Для того, щоб вона стала морально цінною, необхідно мати її згоду з моральним законом. Тільки добра воля, тобто практичний розум забезпечать таку поведінку, яка відповідає вищим моральним законам.

Вищі моральні закони Кант називав імперативами. Усі імперативи поділяються на умовні й безумовні (категоричні). Умовні визначаються цілями й інтересами людини: це порада лікаря пацієнту, викладача студенту, побажання чогось, ціна їх невисока.

Інша справа – імператив категоричний. Він стосується всіх людей у будь-якій ситуації й не має ніяких винятків. На думку Канта, цей імператив формулюється так: “Дій тільки згідно з такою максимомою, керуючись котрою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом”. Цей імператив є загальним для всіх людей, дотримуючись його, можна забезпечити гідне життя суспільств. Вища цінність у цьому законі – людина. Одне з формулювань цього закону стало всесвітньо відомим і зрозумілим: “Дій так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі будь-кого іншого так, як до цілі, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”. Це означало довіру до кожної іншої людини й визнання цінності її особистості, навіть якщо ця людина не згодна з поглядами цієї іншої людини.

Поєднувальною ланкою між доброю волею й категоричним імперативом в етиці Канта виступав обов'язок.

Обов'язок – те, що звеличує людину над самою собою, що пов'язує її з порядком речей. Моральне добро лише те добро, яке здійснюється за велінням обов'язку, а не схильності, пристрасті чи інтересу. Воно може бути

й не дуже приємним. Наприклад, спалення будинку, щоб він не дістався ворогові. Обов'язок змушує людину до вчинку за моральним законом. Моральний лише той вчинок, який здійснюється заради обов'язку. У міру цього він вступає у конфлікт з бажаннями й схильностями людини.

Кант не відкидав прагнення людей до щастя, але вважав його приземленим, менш цінним, ніж виконання обов'язку. У цьому одне з найбільш істотних протиріч його етики.

Коли на полі бою зустрічаються люди, кожний з яких слідує велінню обов'язку (один з обов'язку захищає батьківщину, інший – завойовує життєвий простір), виникає питання: чим же обов'язок найбільш цінний?

Який сенс у тому, що дівчина, слідуючи обов'язку підкорятися волі батьків, виходить заміж за немилу людину? Тетяна Ларіна: “Онегін, я люблю Вас, але я іншому віддана, я буду вік йому вірна”. Кант це розумів. Якщо наукою можна займатися і з добрими й зі злими намірами, то етикою – тільки з добрими. Тому він проголосив: “Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням і благоговінням – це зіркове небо наді мною і моральний закон у мені”. “О свято зірок над головою, та що ж зробили ми з землею?!”

Гегель: “Бути моральним” –

значить жити відповідно до моралі своєї країни. Особливу увагу приділяє добро й совісті. Добро – це реалізована свобода, тобто спільне, необхідне, розумне в суб'єктивній волі людей.

Уміння визначати зміст добра Гегель називав совістю. Совість буває формальна та істинна. Формальна виявляє себе у сфері моралі. Вона в цій сфері може легко переходити й у зло. Істинна совість ґрунтується на розумному пізнанні дійсності. Якщо людина засвоює дійсність нерозумно, то і її совість перетворюється із добра у зло.

Сім'я, за Гегелем, найнижча форма моралі, оскільки це безпосереднє моральне буття. Гегель дуже суворий до сім'ї. Він визнає статеве кохання тільки в межах сім'ї й при наявності любові духовної. Моральна любов тісно пов'язана з вихованням дітей, з майновими відносинами. Він не згодний з Кантом, який вважає, що шлюб – це торговий контракт між чоловіком та жінкою на взаємне користування статевими органами.

До норм моралі Гегель відносив піклування батьків про дітей, дотримання інтересів усіх членів сім'ї, безкорисливу турботу про них. Сім'я – клітинка суспільства, у ній у зародку всі його протиріччя. Споглядаючи розкол суспільства на класи, Гегель вказував на виродження багатих і бідних. Багаті страждають від перенасичення, надлишків і стають власними рабами, а бідні пригнічені тяжкою працею та безпомічністю. Істинна цінність людини полягає в державі, – говорив він. Держава повинна боротися з приватними інтересами та пристрастями до тих пір, поки всі не усвідомлять необхідність підкорення особистих інтересів суспільним. Він вважає можливим створення надкласової держави. Це утопія (Крилов: “Вовк та ягня”).

Такою державою, на думку філософа, здатна бути конституційна

монархія. Звичними відносинами між державами Гегель вважав війну. Війна зберігає моральне здоров'я народів, вона подібна до вітру, який не дає озеру загнивати. У цілому в системі Гегеля важливо:

1) етика вивчає не лише те, що повинно бути, але й те, що може бути за даних наявних обставин;

2) відокремлення моралі від моральності: моральність – це над особистий регулятор поведінки людей, мораль же особиста, індивідуальна.

В.І.Ленін: “У марксизмі немає ні грама етики”

К.Маркс та Ф.Енгельс проголосили у своєму маніфесті про заперечення буржуазної моралі й розриві зі всіма ідеями, успадкованими від минулого. Їх етичні погляди базуються на запереченні приватної власності. Боротися з буржуазією можуть лише люди, позбавлені приватної власності – пролетарі. А якщо немає власності, значить немає й моралі.

Класики марксизму стверджували, що в рамках одного й того ж суспільства кожний клас і кожна соціальна група мають свою мораль. Перемога пролетаріату можлива лише революційним шляхом. Насилля, за словами К.Маркса, є бабкою-повитухою історії, звідси неважко передбачити, що насилля є засобом морального вдосконалення. Занепад соціалізму в СРСР показав, що теорія К.Маркса хибна з декількох причин: 1) переоцінювання ролі матеріального виробництва й недооцінювання духовного; 2) заперечення приватної власності; 3) недооцінювання “природи” людини; 4) недооцінювання послідовності загальнолюдських елементів у культурі.

Ленін: “Ми у вічну мораль не віримо”

“Бідність не порок”. Це народне прислів'я намагалось стверджувати незалежність моралі від власності. У ряді випадків воно правильне, але навряд чи можна назвати його мудрим. Воно не правильне статистично. Люди, які щоденно думають про знаходження матеріальних засобів до існування, подібно до того, як собака постійно шукає їжу, не розвивають у повному обсязі свої духовні здібності. Усю свою енергію вони віддають праці заради здобуття їжі, одягу та інших речей. Звідси – згрубілість душ, виховання ненависті, підлості, крадіжництва та ін.

Ленін продовжив лінію теоретичних розмірковувань Маркса та Енгельса. Усю етику він зводить до класової боротьби: “Наша мораль підпорядкована інтересам боротьби пролетаріату..., наша мораль виходить з класової боротьби пролетаріату”, – говорить він.

“В основі моралі лежить боротьба за укріплення й завершення комунізму”, – стверджував Ленін. До чого це призвело на практиці, добре відомо. Захопивши владу, більшовики вустами Бухаріна висунули гасло “Залізною мітлою загонимо людство до щастя!”. Табори праці, розстріли, арешти... “Якщо ворог не здається – його знищують!”. Репресії... Потім війна, яка забрала 27 млн. життів. Далі утопічне гасло Хрущова: “Нинішнє покоління буде жити при комунізмі!”. Правління Брежнєва за лицемірством перевищило всіх. Народні маси стояли в черзі за ковбасою, номенклатура ж мала все. Потім “перебудова, боротьба з алкоголізмом та пияцтвом”.

Моральна нікчемність вождів партії також добре відома. Горбачов у відставці рекламував італійську піццу, Єльцин начхав на закони, стріляв з танка по парламенту своєї країни, мочився на колеса літака, на котрому прилетів до чужої країни. Ще один, уже наш, порвавши вигідні економічні зв'язки, розвів руками й сказав: “Маємо те, що маємо”.

Не випадково українські чоловіки склали приказку: “Зажурились українці: ні в кишені, ні в ширінці”. Колишні секретарі райкомів, міськкомів, обкомів, особливо комсомольці, відправились керувати банками, корпораціями, міністерствами, містами, районами. Ще вчора вони будували соціалізм, сьогодні – капіталізм. Що з цього виходить, ви бачите. Та ми живемо й не панікуємо. Мабуть, мав рацію Михайло Задорнов: “Такий народ непереможний!”.

2. Предмет етики

Термін “етика” походить від давньогрецького *ethos*, що в Гомера означало місце перебування, спільне житло. Згодом слово “етос” набуло іншого значення: звичай, характер, вдача або усталена природа якогось явища. У науку цей термін ввів Арістотель (284 – 322 pp. до н.е.). Від слова “етос” він утворив прикметник “етичний”, розуміючи під ним ті чесноти, які характеризують людську вдачу, характер. У працях Арістотеля “Нікомахова етика”, “Евдемова етика” слово “етика” увійшло як власна назва цієї науки.

Римський політичний діяч, оратор і письменник Марк Тулій Цицерон переклав слово “етичний” з грецької мови на латинь як “моральний” від прикметника *moralis*, тобто “той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв”. У стародавньому Римі цей неологізм використовує Сенека та інші римські філософи, і вже в IV ст. н.е. виникає термін *moralis* – мораль. З часом поняття етика і мораль стали загальнопоширеними.

У загальнокультурній лексиці слова “етика” і “мораль” вживаються як синоніми. Але в процесі становлення етики як особливої форми знань у філософії склалась традиція розмежування понять “етика” і “мораль”. Під “етикою” розуміють дослідження, вивчення і обґрунтування моралі як відповідної галузі науки.

У російській мові поряд з поняттями “етика” і “мораль” уживається слово “нравственность”. У староукраїнській мові існувало слово “обичайність”, що означало певну сферу людських звичаїв і взаємин. Нині в ужитку термін “моральність”.

Мораль, на відміну від терміна “етика” в науковій мові – це те, що вивчається етикою як наукою. Якщо “етика” – це галузь знань, наука, вчення про мораль, то “мораль” – це предмет етики. Таким чином, етика – наука про мораль.

Мораль – основне поняття етики

Можна стверджувати, що якогось беззаперечного, єдиного визначення моралі немає. Є міркування, роздуми про мораль, які постають як образи

самої моралі.

Найпростіше визначення: *мораль – це сукупність правил і норм поведінки, якими керуються люди в своєму житті*. Але мораль – не тільки сукупність фактів суспільного життя, це ще й оцінка людської поведінки з точки зору добра і зла, це те, що є, і те, що повинно бути. Виходячи з цього, найбільша частина дослідників моралі дає таке визначення моралі:

Мораль – це практично-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору протиставлення добра і зла.

Виходячи з цього, предметом етики є такі сторони нашого буття:

1) концентрований *вияв практичного ставлення* людини до життя в різноманітних формах поведінки і спілкування (що має бути, як належить чинити, поводитися, спілкуватися);

2) *оцінка* моральних явищ, можливість оцінювати людину як добру або злу;

3) *осмислення моралі як особливого ставлення людини до дійсності* (природи, пам'яткам старовини тощо);

4) *сфера добра і зла*, бо тільки в цьому колі напруги все вищезазначене набуває моральної якості.

Як теоретична дисципліна етика є одним з розділів філософії. Це виходить з того, що мораль – предмет етики – постає як практично-оціночний спосіб ставлення людини до дійсності з точки зору уявлення про добро і зло. Ось деякі з багатьох змістовних значень слова “етика”:

етикою називають деякі окремі прояви моральності, наприклад: етика щастя, етика кохання, етика любові;

2) етикою називають моральні чесноти яких-небудь соціальних угруповань: етика підприємця, етика студента, етика шляхетства;

3) етикою називають сукупність норм моральності *членів* якогось суспільства: етика англійців, етика китайців і т.ін.;

4) етикою називають норми моральності якоїсь релігії: етика християн, мусульманська етика тощо;

5) етикою називають систему моральних норм представників певних професійних угруповань: педагогічна етика, журналістська етика, етика адвоката, етика лікаря і т.ін.

Це свідчить про те, що існують фундаментальні дослідження етики і прикладні.

Людина живе в людському суспільстві, і тільки це ставить її в певне відношення до інших людей. Звідси витікає, що моральна досконалість людини пов'язана з характером її ставлення до інших людей. Річ у тому, що етичні якості людини виявляються тільки в спілкуванні з подібними собі. Варто погодитися з таким прикладом: герой роману Робінзон Крузо, опинившись один на острові, зміг виявити і силу, і розум, і винахідливість, але тільки з появою людини – П'ятниці, у нього з'явилась можливість спілкування, і він зміг бути люб'язним, щедрим тощо.

Людське спілкування складає зміст моралі, вона надає людському співтовариству ціннісного значення. Звичай, навички тощо формуються суспільним характером життєвого устрою. Трагічна доля двох індійських дівчаток, багато разів описана в літературі, говорить про те, що якщо діти випадають з людського середовища і зростають серед диких тварин, то для них чужими стають найпростіші навички: ходіння на двох ногах, людське споживання їжі, мовне спілкування.

Стосунки людей в масштабі суспільства будуються залежно від мети. У сім'ї – це шлюбно-сімейні відносини (відтворювання життя). У сфері господарського життя – торговельно-економічні зв'язки (економіка). Ці стосунки не завжди бувають безконфліктними, нерідко вони бувають суперечливими. У державній діяльності мораль необхідна, оскільки без неї не було б досвіду співпраці, розчленовування людських стосунків. Що таке держава? З одного боку, це орган насильства. Пригадаємо відомі афоризми Гоббса про первісну ворожнечу між людьми: “Людина людині вовк”, або його уявлення про людське суспільство як про “війну проти всіх”. З іншого боку, держава покликана подолати протиріччя суспільства, ворожість людей, інакше воно не змогло б існувати й забезпечити життєдіяльність всіх членів суспільства. Виникає необхідність такої форми людських відносин, яка пов'язувала б людей у всіх, найрізноманітніших проявах їх діяльності. Такою загальнолюдською, універсальною формою відносин між людьми є мораль.

Мораль у суспільстві виступає як основа людського співіснування, як той базис, на якому тримаються різноманітні людські стосунки. Потреба людей у сумісному житті – це природна і єдина умова їх існування.

Мораль як основа людського співіснування припускає допущення свободи волі і загальність, їх єдність. Вільна воля людини передбачає, що в моралі людина підкорена тільки собі, своєму власному вибору. Але в той же час розумна людська воля має загальну форму, тобто поширюється на всіх людей. З одного боку, мораль це не закон, який точно визначає міру покарання за те або інше порушення. З іншого боку, вона і не свавілля. Можна сказати, що мораль – це такий “закон”, який людина встановила для себе сама, своєю вільною волею. Іншими словами, мораль утілює в собі єдність загального й індивідуального, об'єктивного й особистого.

Це важко, але, як показує історія становлення людського суспільства, можливо. Існують три варіанти подолання протиріч між вільною волею й добровільним визнанням загального закону поведінки. Перший заперечує загальність моралі. У кожній людині (групі), мовляв, своя мораль, яка склалася як вираження певних соціальних інтересів, біологічного розвитку, звички до задоволення тощо. Цей шлях розв'язання протиріч у моралі є хибним. Як і другий, згідно з яким, моральні заповіді дані нам Богом, тому особиста воля ніякої ролі не відіграє, є божественна воля, історична необхідність і т.п. Третій шлях роздумів про можливість з'єднати взаємовиключені характеристики моралі сформульований у так званому “золотому правилі” моральності. Воно вимагає від людини керуватися в її

стосунках з людьми такими нормами, які можна було б обернути на саму себе. Формується воно в різних культурах приблизно однаково.

“(Не) поступай стосовно до інших так, як ти (не) хотів би, щоб інші поступили стосовно до тебе”. У стародавньому Китаї це правило сформулював Конфуцій, у стародавній Індії – Будда, у стародавній Греції – Сім Мудреців. Сформульовано воно і в Біблії: “І як хочете, щоб з вами поступали люди, так і ви поступайте з ними” (Євангеліє від Луки). У XVIII столітті в західноєвропейській культурі ця найважливіша моральна істина, практична мудрість отримала назву золотого правила моральності.

Суть його в тому, що воно вимагає від людини підкорятися загальним нормам, припускає взаємність для людей у процесі спілкування. Це знімає небезпеку прояву егоїстичних інтересів, прагнення нав'язати їх іншим людям.

Таким чином, можна стверджувати, що мораль суперечлива, оскільки породжується самою особистістю, але має загальнозначущий характер. Ця суперечливість знімається, якщо визнати правомірність “золотого правила моральності”. Але це ідеальний проект.

Усе вищесказане про моральні виміри особистості й суспільства дозволяє визначити мораль як:

- * панування розуму над пристрастями й афектами;
  - * прагнення людини до вищого блага;
  - * добру волю й безкорисливість мотивів;
4. здатність людей жити в людському співіснуванні;
  5. взаємність стосунків, виражену в золотому правилі моральності.

Лекція 2.

Структура і функції моралі

Існує багато способів опису структури моралі. Найбільш справедливим є ствердження московського етика А.Г.Дробницького, який у такому цілісному понятті як мораль виділяє три елементи: моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини.

Моральна свідомість – це духовна сторона моралі. Іншими словами, це норми й принципи поведінки, емоції й почуття, переживання й переконання, вольові акти й цільові установки. Моральна свідомість відображає життєво-практичний досвід людей. Кожен людський вчинок, будь-який факт спілкування людей завжди отримує моральну оцінку. Якщо б цього не було, люди не змогли б сформувавши уявлення про справедливість, про добро і зло. Звідси витікає висновок, що поза свідомістю мораль не існує.

Моральна свідомість визначає ставлення людини до інших людей, до самої себе й до суспільства в цілому. У цій сфері формуються такі почуття й якості, як довіра, ревності, симпатія, ненависть, скромність, достоїнство, патріотизм, національна гордість тощо.

Найпростіші форми моральних принципів виражені у формі стверджень і можуть бути названі нормами. Історично вони сформульовані в різних заповідях, кодексах, положеннях (“не убий”, “не вкради”, “будь сміливим”, “будь чесним” тощо). Ці норми повторюються тисячоліттями, засвоюються нами з дитинства, їх порушення сприймається оточуючими як дещо дивне.

Крім норм (зовнішній бік моралі), людина набуває моральні якості (внутрішній бік). Давньогрецькі мудреці виділяли серед них чотири: мудрість, мужність, помірність і справедливість. Звичайно, вони не формують моральний вигляд людини як ідеальний, але в сукупності утворюють загальну лінію поведінки.

Цю лінію поведінки кожна людина визначає для себе сама, формуючи моральні принципи, такі, як колективізм або індивідуалізм, егоїзм або альтруїзм. Керуючись моральними принципами, людина визначає свою моральну орієнтацію в цілому.

Моральна діяльність виявляється у свободі вибору, свободі волі людини, у свободі дії, яка знаходить конкретний вираз у вчинку, у співвідношенні цілі і способів діяльності, мотиву й результату.

Моральні відносини становлять собою сутність людського спілкування. У стосунках між людьми ми говоримо про повагу і співчуття, відкритість і замкненість, етикет і культуру спілкування, любов і дружбу тощо.

Розглянемо більш детально кожен із структурних елементів моралі.

Моральні норми регулюють людську діяльність і поведінку. Моральна норма (правило, зразок) є формою моральної вимоги, є зразком поведінки, відображає сталі потреби людського співіснування. Норма має обов'язковий характер. У практиці людських взаємин сформувалася величезна кількість норм моральної свідомості. Історично першими й фундаментальними нормами моралі є релігійні заповіді. У всіх світових релігіях: буддизмі,

християнстві, ісламі, – вони в тих або інших варіаціях зводяться до відомих нам “не бреші”, “не вкради”, “не убий”, “не перелюбствуй і т.п. Як правило, моральні заповіді виходять від якогось незаперечного авторитету (бога, пророка, ангела). Класичний приклад моральних заповідей – Декалог Мойсея (іудаїзм).

Моральні норми мають тенденцію до універсальності, тобто містять у собі загальнолюдський потенціал. Звичайно, в різних культурах (культура Заходу – культура Сходу), в різних регіонах світу існують різні моральні норми, але свого часу при певних обставинах ці норми мали універсальне значення (наприклад, принцип неспричинення шкоди нічому живому в релігіях Стародавньої Індії). Як уже зазначалося раніше, виразом універсальності моральних норм є “золоте правило моралі”, яке припускає взаємність: я повинен вимагати від себе того, що вимагаю від інших, і кожний зобов'язаний поступати так, як поступають інші.

З цієї особливості моральних норм витікають такі їх загальні риси, як категоричність, обов'язковість їх виконання незалежно від якихось обставин. В етиці ця особливість моральних норм характеризується як імперативність.

Моральні норми носять ієрархічний характер, тобто вони можуть розглядатися за ступенем їх важливості. Пригадаємо слова відомої пісні радянського періоду: “Раньше думай о Родине, а потом о себе”, які виражали суть офіційного патріотизму. Існують, звичайно, випадки, коли порушення моральних норм виправдовуються певними обставинами (брехня в ім'я порятунку, вимушене вбивство), але в будь-якому випадку це не відмінняє обов'язку моральних норм.

Інтерпретуючи Канта, можна навести такий приклад: якщо твої діти вмирають з голоду, а в тебе з'явилась можливість непомітно вкрасти шматок м'яса, в якому його власник не відчуває особливої необхідності, – вкради! Але тільки не вважай, що ти чистий перед людською мораллю, оскільки крадіжка за будь-яких обставин залишається крадіжкою, порушенням однієї з обов'язкових моральних норм.

Моральні принципи, як і моральні норми, також займають важливе місце в структурі моральної свідомості. На відміну від моральних норм, вони визначають цілісну лінію поведінки людини. Це такі принципи, як справедливість, патріотизм, гуманізм, колективізм, працьовитість і т.п.

Моральні принципи не нав'язуються людині примусово, силою і т.п. Їх можна утверджувати силою особистого прикладу.

Відомий російський філософ Г.С.Батіщев говорив, що саме шкідливе для моралі, – це людина, озброєна принципами. Уявіть собі таку ситуацію: Ви терміново потребуєте грошей і звертаєтесь до кращого друга із питанням: “У тебе гроші є?” – “Так”, – відповідає він. “Позич”. У відповідь: “Ти знаєш, у мене принцип: нікому в борг не давати”. Неважко уявити Вашу реакцію на формування такого почуття, як дружба.

Моральна діяльність виявляється в реальній поведінці людей, яка визначається як моральна практика. Вона складається з моральних вчинків.

Моральний вчинок вважається одиницею поведінки й може визначатися не тільки якоюсь фізичною дією, але й відсутністю її (якщо це необхідно). Сукупність моральних вчинків складається в лінію моральної поведінки.

Моральна практика й моральна свідомість взаємопов'язані, обумовлюють одна одну: від практики – до свідомості й навпаки. Це добре ілюструється численними прислів'ями і приказками: “Краще раз побачити, ніж сто разів почути”, “Сім разів відміряй, один раз відріж”, “Не спробуєш гіркого – не дізнаєшся, що таке солодке” тощо.

Слід пам'ятати, що єдність моральної практики й моральної свідомості суперечлива. Пригадаємо відомий вираз: “Хотіли, як краще, а вийшло, як завжди”. Мається на увазі невідповідність норм моралі і моральних фактів (незначне, неповне, несуттєве), що не звільняє особистість, колектив, суспільство від відповідальності за результати діяльності.

Реалізація норм моралі здійснюється не сама по собі, а завдяки певним моральним мотивам. Слово “мотив” походить від латинського *moveo*, що значить рухаю, приводжу в дію, штовхаю. Мотив, таким чином, містить у собі зацікавленість суб'єкта в певній дії. Мотив сам по собі може бути морально цінним, але моральна цінність вчинку не завжди може бути позитивною. Очевидно, що на це звернуто увагу у відомих виразах: “Благими намірами вимощена дорога в пекло”, “Ведмежа послуга”, “Послужливий дурень небезпечніший за ворога” і ін.

Виникає питання: що покласти в основу моральної оцінки діяльності людини – мотив або результат? В.Г.Белінський з цього приводу говорив: “Оскільки сфера моральності є переважно практична й утворюється переважно з взаємних відносин людей один до одного, то тут треба шукати примат моральності людини, а не в тому, як людина розмірковує про моральність”.

Незважаючи на всю різноманітність моральних відносин за змістом (обов'язок, честь, справедливість, любов, дружба і т.д.), вони мають одну основу. Такою основою є ставлення особи до суспільства, точніше до суспільного блага. Усі вимоги й цінності моралі передбачають суспільне благо як найважливішу цінність. У цьому ключі всі вчинки й поведінка людини сприяють встановленню стосунків солідарності, колективізму, сумлінності в роботі, патріотичного служіння батьківщині, доброзичливості, гостинності, дружби й любові.

Таке ставлення особи до суспільства передбачає зворотне ставлення суспільства до особи, тобто гуманістичний характер суспільного блага й усіх моральних відносин, що будуються на його основі. Не можна вимагати від людини тільки одного – жертвності в ім'я чужих йому цінностей – ставлення суспільства до людини у свою чергу повинне забезпечити її права, свободу, гідність і т.п. Як сказав А. Вознесенський,

“Мир не хлам для аукциона,
Люди мы, а не имярек,
Все прогрессы реакционны,

Если рушится человек!”

Безумовно, збіг таких стрічних відносин особи й суспільствами є ідеальною досконалістю на шляху, по якому треба пройти величезну відстань.

Моральна свідомість універсальна в тому значенні, що вона виражає свої судження про всіх у безособово-анонімній формі, що всі явища суспільного життя можуть стати його об'єктом. Наприклад, з погляду шкідливої дії сучасних промислових технологій наукове твердження, що “природа піддається технологічним перевантаженням”, означає, що забруднюються моря й океани, з'являються озонові діри в атмосфері і т.п. Моральна думка, на відміну від наукової, відображає значення природи для людини й виражає ставлення до неї: “Любіть природу, матір вашу, бережіть її”, “Земля – наша годувальниця”.

Моральна свідомість пронизана суб'єктивністю, але в той же час не ідентифікує себе з яким-небудь суб'єктом. Вона виступає, на перший погляд, як якась абсолютна істина, джерело якої важко вказати. Звідси твердження деяких філософів, що ці істини встановив сам Господь. Насправді, джерелом суб'єктивно-об'єктивної особливості моральної свідомості, її авторитетності є людство в цілому, його ідеальна мета, суспільні потреби. Вони виступають як моральні цінності у вигляді вимог, велінь, тобто у вигляді імперативності.

Суб'єктивність моральної свідомості виявляється в тому, що в ній відображається не сама дійсність, а наше відношення до неї. Людина дивиться на світ крізь призму суб'єктивно-упередженого, зацікавленого відношення до нього.

Можна довго перераховувати елементи, з яких “зроблена” мораль. Це вчинки й поведінка окремих людей і груп, моральні відносини між людьми, моральні мотиви й спонукання; правила й вимоги до поведінки (норми); поняття честі, гідності, обов'язку та ін. Легко помітити, що це явища різного порядку й систематизувати їх важко. Отже, структура моралі багатопланова. Але якщо йти від простого до складного, то можна виділити деякі варіанти.

I. В етичних ученнях старовини суть морального відношення до дійсності і моральних відносин між людьми розумілася як єдність слова й діла (поняття, переконання, наміри – вчинки, практичні дії). Отже, в структурі моральної свідомості виділялись три елементи: свідомість, діяльність і відносини, що їх пов'язували.

II. За ступенем складності регулюючої дії тих або інших моральних уявлень у структурі моралі виділяють моральні норми, (не убий, не вкради, не бреш), етичні якості (розсудливість, щедрість, добродіяння) й моральні принципи (колективізм, егоїзм, альтруїзм). Останні зв'язуються з моральним ідеалом – кінцевою метою моральності розвитку особистості.

Верховним регулятором стосовно норм, моральних якостей і принципів є поняття про вищі цінності моралі. До них об'єктивно відносять свободу, сенс життя й щастя. Ці компоненти моралі пов'язані між собою найхимернішими способами і знаходяться в постійній видозміні, оскільки

сама мораль породжена рухом суспільства й особистості”

III. Ще один варіант висвітлення моралі, що визначає її структуру, пов'язаний з особливістю підходу до неї. Можливі такі підходи до висвітлення моралі, як особистісний, нормативний, соціологічний, біологічний, психологічний і філософський. Кожен з них має свою специфіку й визначає структуру моралі.

Разом з розглянутими моральними цінностями й елементами структури моралі в моральній свідомості формується ряд понять для позначення тих орієнтирів, які встановлюють значення й цінність суспільних явищ. Це поняття добра і зла, обов'язку і совісті, честі і достоїнства, щастя і сенсу життя. Нерідко їх називають вищими моральними цінностями, підкреслюючи гуманістичний характер моралі.

Нарешті, найзагальнішими поняттями моральної свідомості є поняття добра і зла. Вони служать для розмежування й зіставлення морального й аморального в поведінці, вчинках, відносинах людей, груп, класів і суспільства в цілому.

Мораль взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості: наукою, релігією, мистецтвом. Як і всі форми суспільної свідомості, вона володіє властивими тільки їй особливостями або властивостями. Так, відмітними особливостями мистецтва є його образна специфіка, типізація явищ дійсності, своєрідність віддзеркалення й відтворення життя. Для науки характерне усвідомлення, національність при характеристиці навколишнього світу. Релігія відрізняється вірою в надприродне, своєрідною емоційністю, спрямованістю на внутрішній світ людини. Політична свідомість ідеологізоване, спрямоване на навіювання широким народним масам певних ідей, формує фігуру політичного лідера і т.п. Моральна свідомість характеризується такими особливостями або властивостями, як імперативність, нормативність і оцінність.

Імперативність – це властивість наказовості, вимогливості (*imperatum* – від лат. наказ, веління). Поняття імперативності в етиці обґрунтував І.Кант, який визначав етику як вимірювання належної поведінки, того, що повинно бути, тобто як потрібно поступати, як потрібно поводитися, як потрібно спілкуватися, які цінності слід утілювати в життя, в якому напрямі формувати власну особистість? (Наприклад, не брешти, не кради, будь чесним, будь справедливим, будь хоробрим і т.п.). Імперативність моралі виступає як форма вираження вимог і розпоряджень моралі. На думку І.Канта, “категоричний імператив” – це загальний моральний закон, який ставить загальнозначущу моральну поведінку на протигагу особистому принципу. Але це не примусові вимоги, не зовнішній примус, а добровільне виконання людиною вимог цього закону.

Поняття категоричного імперативу пов'язане з почуттям обов'язку. Через обов'язок стверджується загальність морального закону. Іншими словами, вчинок людини є моральним, якщо він скоюється з почуття

обов'язку, а не через корисливу зацікавленість. "...Роби так, – писав І.Кант, – щоб ти ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу".

Категоричний імператив є досвідоме природжене моральне знання, яке підлягає обов'язковому виконанню. За Кантом, людина – істота слабка, недосконала, і тому моральний закон для неї може мати силу тільки як примушення (тобто імператив). Необхідність дії з поваги до морального закону Кант назвав обов'язком. Отже, коли людина скоює якийсь вчинок тільки з причини того, що цей вчинок є моральним, вона діє за обов'язком. Обов'язок є єдиним моральним мотивом вчинку.

Слід мати на увазі, що в різних філософських системах моралі імперативність розуміється по-різному. У релігійній моралі імперативність вимагає утихомирення душі людини, терпимості й несправедливості ("Бог терпів і нам велів"). Представники неопозитивізму визначають моральну імперативність як "взаємоповагу, справедливість і розуміння інших людей" і вважають, що вона повинна бути використана для обмеження аморальності людей. Прибічники психологічної концепції імперативності вбачають у ній якийсь "стандарт поведінки", необхідний для дотримання рівноваги в суспільстві. У такому розумінні моральна імперативність стає лише пристосуванням до встановлених громадських порядків порядкам, одного з різновидів конформізму.

У матеріалістичній етиці імперативність розглядається як об'єктивна властивість моралі, як результат суспільно-історичної практики людей і в наказовій формі виражає суть відносин між людьми, між людиною й суспільством. Імперативні вимоги носять загальнолюдський характер і з незначними відхиленнями зафіксовані в релігійних заповідях, кодексах, положеннях, статутах і т.п. Вони застерігають людину від можливих негативних наслідків непродуманих вчинків, допомагають правильно оцінити ту або іншу життєву ситуацію, узгоджують громадські й особисті інтереси.

Сучасна система навчання й виховання спрямована на формування позитивного ідеалу у всіх членів суспільства. Вона спирається на багатовікову житейську мудрість, виражену в прислів'ях і приказках: "Бережи честь змолоду", "Куй залізо, поки гаряче", "Не суйся поперед батька в пекло", "Не кажи гоп, поки не перестрибнеш", "Прийшла біда – відкривай ворота" і т.д. Лицемірство, святенництво, цинізм, орієнтація на ринкові цінності, насильство, порнографія, пропаговані сучасною масовою культурою, телебаченням та іншими засобами масової інформації, на жаль, не сприяють формуванню позитивного ідеалу в наш час. Визначають поведінку сучасної "ділової людини" все частіше такі установки, як "Обдури ближнього, поки він не обдурив тебе", "Хочеш жити – умій крутитися" тощо. Це, врешті решт, веде до руйнації особистості, деградації суспільства, зростання злочинності тощо.

Імперативність моралі не обмежує свободу особистості, як здається на

перший погляд. Адже вона відноситься тільки до руйнівних форм вияву свободи: “не убий”, “не вкради”... У решті випадків вона дає людині можливість зробити правильний вибір, вимагає активного відношення до життя: “під лежачий камінь вода не тече”, “хто не ризикує, той не п'є шампанського”. Як об'єктивна необхідність (пріоритет суспільних інтересів) і особиста воля імперативність являє собою дві взаємозв'язані сутності й розглядає свободу як свідомий вибір моральних відносин і вчинків.

Нормативність – інша важлива властивість моралі. Норма, правило, заповідь, установка – це ті елементи моральної свідомості, за допомогою яких здійснюється регулятивна функція моралі. Вони програмують поведінку людей.

Моральні норми бувають двох типів:

норми-заборони (не лінуйся, не бійся, не бреш);

норми-зразки (будь відповідальним, будь сильним).

Норми-заборони виникли першими, оскільки вони формувалися як елементарні правила поведінки членів родової общини й забезпечували життя людині. Заборона вбивства родича й канібалізм, екзогамія й заборона інцесту були першими табу (заборами) і складала основу культурного розвитку людства. Порухення встановлених заборон вважалося страшним лиходійством. Убити батька або матір, їсти людське м'ясо, вступати в статевий зв'язок з родичами означало скоєння жахливого лиходійства з тієї причини, що людина, що так вчинила, вважалася такою, що втратила людський вигляд, що вона не вийшла зі стану дикості, тваринності.

Норми-образи виникають пізніше. Вони затверджують бажаний зразок поведінки й доповнюють норми-заборони. Ці норми регламентують поведінку людини, але засвоєння цих розпоряджень – процес складний. Він пов'язаний зі свободою вибору, почуттям обов'язку, моральними установками людини і т.п.

У різних етичних системах джерела й суть моральних норм висвітлюються по-різному. Кант, Гегель (ідеалізм) вважали, що моральні норми витікають з суб'єктивних установок особистості. Матеріалістична етика джерелом моральних норм вважає практику, весь попередній досвід людей і розглядає їх як ідеальні моделі поведінки. Це підтверджується в численних прислів'ях: “Що посієш, те й збереш”, “Курчат восени рахують”, “Без труда нема плода”, “Справив діло – гуляй сміло”, “Годину втісі, а роботі час” та ін. Звідси витікає, що моральна норма виступає як варіант або синонім об'єктивної істини в етиці.

В основі моральних норм лежить ненасильство. Заборона насильства є І основною моральною заборонаю (“не убий” – у християнстві, ахімса – непошкодженість – у староіндійській культурі). Вимога ненасильства або заборона насильства є конкретизацією золотого правила моральності: роби так, як ти хочеш, щоб відносно тебе поступали інші.

Конкретні норми моралі виявляються в різних людських спільнотах, історичних епохах, сферах і аспектах діяльності. Через це вони не є

абсолютними й хоча виступають як загальні й необхідні, але з розвитком суспільства можуть змінювати свою значущість. Це виявляється в такій властивості моралі, як оцінність.

Моральні оцінки визначають цінність різних явищ дійсності, у них найбільш яскраво виявляється регулятивна дія моралі. Оцінність як властивість моралі встановлює відповідність або невідповідність вчинку, поведінки вимогам моралі з урахуванням конкретних обставин і можливих дій особи на основі визнання моральних цінностей.

Чим є моральна оцінка, яка спирається на емоції й відчуття, виноситься інтуїтивно й виявляється надзвичайно суб'єктивною?

Це, перш за все, схвалення або засудження моральною свідомістю явищ, що оточують людину. Суб'єктом оцінки виступає людина або певне співтовариство, об'єктом – вчинки людини, а формами оцінності – схвалення, згода, неприйняття, осуд, визнання тощо, які залежать від змісту вчинку. По суті оцінність – це моральне самовизначення людини і її ставлення до інших людей з позиції “добра і зла”. Ці стосунки різноманітні: чесно-нечесно, справедливо-несправедливо, правильно-неправильно, відповідально-безвідповідально тощо. Стосовно конкретної людини ми виносимо моральні судження у вигляді характеристик: скромний, чесний, правдивий, працьовитий або хвалько, брехун, нероба тощо.

У міфології різних народів моральні характеристики персоніфікувалися в образах божеств: Арес – злий і жорстокий бог війни, Афродита – богиня любові, Афіна – богиня правосуддя і справедливості, Медея – символ помсти тощо.

Моральна оцінка суспільних явищ (війна, революція, пригноблення, насильство, корупція) є об'єктом матеріальної оцінки. Так, наприклад, для класиків марксизму революції – це “локомотиви історії”, “свято народів”, для представників правлячих класів — це загибель країни, культури тощо.

Оцінні думки встановлюють міру добра і справедливості у вчинках або помислах людини й виражаються в таких характеристиках, як чесний, порядний, скромний, щедрий, байдужий, лицемірний тощо. Самооцінка особистості пов'язана з відчуттям сорому, провини, розкаяння, гордості – тобто приймає емоційну форму.

Основою моральної оцінки виступають моральні ідеали, поняття добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку, норми й вимоги.

Звичайно, вони відносні через історичну мінливість, тому найбільш загальним критерієм, вищою моральною цінністю виступає людина – “міра всіх речей”.

Моральна оцінка особистості, вчинку повинна враховувати соціально-культурне середовище, умови виховання, цільові установки тощо. Встановити відповідність вчинку й результату не завжди легко, несправедлива моральна оцінка підриває авторитет моралі. Найшкідливішою неадекватною формою моральної оцінки є комплімент, утішне зауваження, похвальна думка, покликана підкреслити дійсні, а іноді

уявні достоїнства особистості. Найнебезпечнішою формою спотворення моральної оцінки є навмисний наклеп, образа з метою нанесення збитку репутації людини, її честі й достоїнства. У наш час, коли громадська думка формується “четвертою владою” (друк, радіо, телебачення), їх незалежність або підконтрольність є важливою умовою об’єктивності або тенденційності, моральної оцінки, що формується.

Із рис моралі: імперативності, нормативності й оцінності – витікають і її функції, тобто ті векторні складові, які певною мірою відповідають на питання: для чого вона існує? Звичайно дослідники моралі називають 4-5 основних функції моралі. Це регулятивна, гуманізуюча, пізнавальна, світоглядна й виховна функції. Розглянемо змістовний аспект кожної з них.

Регулятивна (регламентуюча) вважається основною функцією, оскільки вона дає можливість виступати моралі для забезпечення управління суспільними відносинами. Суспільство складається з окремих осіб, але кожна людина сама будує свою лінію поведінки (“Рятування потопаючих – справа рук самих потопаючих”). У такій ситуації необхідні моральні орієнтири, цінності, перспективи, щоб життя людини набуло певного сенсу. Якщо ці цінності стійкі, загальновизнані, авторитетні, то відбувається процес саморегуляції особистості й саморегуляції суспільства в цілому. В ідеалі виникає гармонія цих відносин. На практиці цього не відбувається, оскільки існує соціальне розшарування суспільства, що призводить до існування різних типів моралі. (Порівняйте: релігійна мораль, лицарська мораль, світська мораль в Середньовіччя). Суперечності в соціально неоднорідному суспільстві в цих умовах згладжуються завдяки регулятивній (регламентуючій) функції моралі: мораль об’єднує окремі особистості й суспільство на основі визнання позитивних моральних ідеалів і цінностей.

Гуманізуюча функція моралі виявляється в її здатності “піднести” нас над сьогоденною обмеженістю, створити такі орієнтири людяності, які здатні поліпшити нашу недосконалу людську природу.

Гуманізуюча функція моралі прославляє людину як родове суспільство, робить її гідної самої себе. У реальному житті ми виступаємо в різних іпостасях, буваємо то в ролі простої “маленької людини”, то в ролі начальника, то в ролі покупця або продавця. І ця тимчасова роль накладає на нас певний відбиток, ми лише частково реалізуємо себе в ній, відчуваємо неповноту свого існування. Мораль же в своїй перспективі дає нам можливість уявити себе не приватною особою, представником якоїсь професії або посади, а людиною взагалі, яка розуміє свій обов’язок і відповідальність перед іншими людьми, що володіють відчуттям людської гідності, культурою спілкування й іншими моральними якостями.

Ця функція моралі формує певний тип особистості. Ми говоримо іноді: ця людина – романтик, ідеаліст, ця – мрійник і т.ін. У цьому виявляється благородна, гуманістична роль моралі.

Пізнавальна функція моралі виявляє себе в питаннях моральної

діяльності й культури, розширює світ наших знань, і найголовніше, пояснює значення явищ у поняттях добра і зла, обов'язку й відповідальності. Кожна людина шукає свій власний шлях у цьому світі. “У всьому мені хочеться дійти до самої суті”, – писав поет. Мораль якраз і допомагає досягненню власної картини світу, власного розуміння сенсу життя, – від цього залежить той орієнтир, за яким можна будувати своє життя.

Мистецтво, наука, політика дають кожному з нас немало уявлень про зміст моральних відносин, що дозволяє нам прогнозувати розвиток подій відповідно до наших етичних ідеалів. Пізнавальна функція моралі “працює” тільки тоді, коли людина зацікавлено дивиться на світ, коли вона щось любить, щось ненавидить.

У практиці повсякденного життя людини повної й1 достовірної інформації про життя бути не може: адже життя – це процес, воно йде на різних вікових рівнях, у різному соціальному оточенні і т.ін. Тому для суспільства в цілому важливо виробити певні соціальні й моральні орієнтири. Без них у людини немає цілісного уявлення про сенс життя, немає упевненості в своєму майбутньому.

Світоглядна функція моралі виступає у вигляді узагальнених поглядів особистості й суспільства в цілому на зміст і характер моральних відносин. Коли мораль у певному суспільстві виступає як цілісна система моральності, тобто теоретично обґрунтована, володіє способами впливу на суспільні процеси, – вона допомагає у вирішенні багатьох задач суспільного життя. Такі поняття, як гуманізм, патріотизм, свідомість, обов'язок носять абстрактний характер. А мораль у конкретному виявленні й оцінці тих або інших вчинків і дій дає можливість відчути конкретний зміст і реалізацію цих понять у повсякденному житті.

Світоглядна функція моралі виступає в тісній єдності з пізнавальною й виховною функціями. Окремі дослідники іноді визначають цю функцію як ціннісно-орієнтуючу. Як подорожній орієнтується по зірках, так людина самостійно орієнтується по моральних цінностях.

Виховна функція моралі виявляється в тому, що мораль робить людину людиною. Етичне виховання завжди вважалося тим фундаментом, на якому будується весь духовний світ особистості. Розвиток самосвідомості особистості, її формування – це і є реалізація виховної функції моралі. Уся система навчання, освіти, виховання в суспільстві в ідеалі спрямована на виховання особистості, що має відчуття гідності, обов'язку, відповідальності тощо.

Виховна функція моралі реалізується в процесі передачі етичного досвіду від покоління до покоління, виявляється в тому, що ми називаємо “менталітетом нації” й формує певний тип особистості. Одна з головних задач моралі полягає в тому, щоб виховати у людини здатність самостійно керуватися “ідеальними етичними нормами”, поступати “як треба”, самоудосконалюватися незалежно від тиску ззовні, із власної волі.

Насамкінець слід зазначити, що виділення функцій моралі є відносно

умовним, оскільки в реальній моральній практиці вони завжди тісно зливаються, взаємозв'язані одна з одною.

Лекції 3.

Добро і зло як категорії моралі

У широкому значенні слова добро і зло означає позитивні або негативні цінності. Людина “добра” – значить гарна, “зла” – погана. Словник В.Даля визначає “добро” у двох значеннях. У першому значенні як достаток, майно, наживання (він накопичив багато добра). Друге значення слова “добро” – чесне, корисне, відповідне обов’язку людини, сім’янина, громадянина виступає вже як моральне поняття. Добра людина в цьому значенні – людина “любляча”, “м’якосерда”, що “творить добро”. У першому значенні добро – це щось гарне, приємне, цінне заради чогось іншого (справа, майно і т.ін.). У другому – вираз добра як цінного самого по собі й такого, що не служить засобом заради іншої мети.

В історії етики існує декілька змістовних теорій добра. Гедоністична теорія добра (Сократ) вищим добром вважала задоволення. Евдемоністична концепція (Епікур) суттю добра, вищим принципом моральної поведінки називала щастя, блаженство, яке полягало в свободі волі, розумному самообмеженні, духовному самовдосконаленні, прагненні пізнання і т.ін. Пізніше цю точку зору підтримував Б.Спіноза.

Утилітаристична теорія добра пов’язана з іменами англійських філософів ХІХ ст. І.Бентама і Дж.Мілля. Добро – це користь, вигода, при цьому користь нерідко трактується як задоволення або відсутність страждань. Близьким до такого розуміння добра і зла був і М.Чернишевський (теорія розумного егоїзму), який вважав, що серед потреб і інтересів людини є й такі, задоволення яких сприяє загальному благу. А загальний інтерес не існує окремо від приватних інтересів особистості. Тому та людина, яка розумно й успішно реалізує власний інтерес, сприяє і благу інших людей.

На рубежі ХІХ-ХХ століть отримала розвиток еволюціоністична етика, яка ототожнювала добро з більш високим рівнем розвитку людини (Г.Спенсер) – у біологічному значенні цього поняття. Прихильник метафізичної теорії моралі Кант вважав добро головним атрибутом свободної волі: добрий вчинок повинен відповідати моральному закону. Як говорив Еврипід, “не можна хвалити за вимушене благодіяння”.

Критичному аналізу ці теорії добра піддав англійський філософ Дж.Мур (1873-1958), який стверджує, що визначити добро як таке неможливо, оскільки людина вгадує добро інтуїтивно, а звести поняття добра до якогось одного визначення неможливо. Очевидно, має сенс висловлення Ф.Енгельса: “Уявлення про добро і зло так змінювались від народу до народу, від століття до століття, що часто прямо суперечили одне одному”.

Відкритість і смислова безмежність поняття добра говорить про те, що на кожному історичному етапі проблема добра доповнюється, набуває нових горизонтів, народжує нові сумніви. Адже добро – це й інтереси близьких нам людей, і звільнення від страждань, і захист природи, й утвердження національних традицій і багато іншого. Це й особисте щастя, і усмішка дитини, і радість буття, і сонячне світло...

Осмилення моралі з погляду добра припускає й наявність протилежного поняття – зла. Вони взаємовизначені й у цьому відношенні ніби рівні. Нерідко добро і зло називають двома сторонами однієї медалі. Людина цінує добро, випробувавши на власному досвіді, що таке зло. А про зло дізнається лише тоді, коли має уявлення про добро.

Як моральні цінності добро і зло усвідомлюються як такі, які не торкаються природних або стихійних подій. Їх зміст обумовлений ідеалом етичної досконалості: добро – це те, що наближає до ідеалу, зло – це те, що віддаляє. Отже, вони співвіднесені з ідеалом (щастя, задоволення, користь тощо).

Добро і зло як моральні поняття пов'язані з душевним досвідом самої людини й існують внаслідок цього досвіду. Вони творяться людиною, і в принципі будь-які цінності – насолода, користь слова, краса тощо можуть бути як добром, так і злом, залежно від того, як людина переживає свій конкретний досвід “освоєння” цих цінностей відносно до ідеалу.

Зло виступає як тінь добра. Адже тінь йде від предметів. Є дерево – є тінь від нього. Є людина – є тінь від неї. Так пов'язані добро і зло. Правда, щоб з'явилися тіні від предметів і людей, потрібне сонячне проміння. Так і у визначенні добра і зла є абсолют. У релігійній етиці – це божество. Є Бог – є Диявол. У людському, реальному житті – добро і зло відносні у їх співвідношенні з вищим благом, етичним ідеалом як образом досконалості.

Якщо етичний ідеал – це загальне духовне єднання людей, то це і є абсолютне добро. Добро утверджується в подоланні розрізненості, відчуження, у встановленні згоди, людяності. Як людські якості, добро, доброта виявляються в милосерді, любові, а зло – у ворожості, насильстві.

Ідея непереборного зв'язку добра і зла була глибоко осмислена вже в давнину. Китайська притча говорить:

Один хлопець звернувся до мудреця з проханням узяти його в учні, з тим, щоб наставити на шлях істини.

- Чи умієш ти брехати? – запитав мудрець.

- Ні, – відповів хлопець.

- А красти? – Звичайно, ні, – відповів хлопець.

- А вбивати? – Ні.

- Тоді йди, – вигукнув учитель, – і пізнай все це. А, пізнавши, не роби!

Що хотів сказати мудрець дивною порадою? Адже не те, що треба пізнати у ваді і зло, щоб знайти розуміння добра. Думка його була інша: хто не пізнав і не пережив зла, той не може по-справжньому, діяльнісно пізнати добро.

Добро і зло діанітично взаємовизначені й пізнаються одне через інше. Але це не значить, що треба пробувати “зло” або творити його. Це може обернутися на ваду. Потрібно пам'ятати, що зло на практиці і так багато, і досвід зла може бути плідним лише як умова пробудження духовної сили протистояння злу.

Недостатньо вивчити дорогу в Пекло, щоб потрапити в Рай, хоча цю

дорогу треба знати обов'язково, щоб не опинитися на ній у своїх благих намірах.

Добро стверджується тільки у відкиданні зла. Іншими словами, дійсне добро – це діяння добра, тобто чеснота.

Але тут виникає проблема вибору в ситуаціях конфлікту. Моральний вибір – це вибір між добром і злом. Трудність вибору в тому, що ситуації конфлікту бувають неоднозначними.

Наприклад, якщо Ви не можете створити добро, то керуйтеся хоча б здоровим глуздом. Альтернативою кар'єри може бути професійний або службовий успіх, альтернативою користі – користь, альтернативою похоті – особисте щастя. Іншими словами, людині обирати доводиться й між позитивними цінностями.

Інша справа – потурання злу. Тобто Ви дозволяєте злу творитися – іншими людьми або це викликано збігом обставин. Це “потурання” злу, тобто сприяння неприпустиме й майже прирівнюється моральною свідомістю до творення зла.

З моральної точки зору шкода зла значніше, ніж благо добра. Недопущення несправедливості з моральної точки зору істотніше, ніж творіння милосердя.

Яка роль зла? Чи конструктивна вона? На це існують різні точки зору, як різні концепції зла. Зло нерідко уявляється як вбивство, брехня, егоцентризм, виживання за рахунок інших. За принципом “Помри ти, але я залишуся живий”.

Зло відіграє позитивну роль – стверджує Ніцше. Добро – це щось життєво слабе, його носії – Ісус Христос і Християнська мораль. Це мораль рабів, тому що вона стадна, тобто перебуває на варті стада, суспільства, а не особистості. Добро, за Ніцше, спрямоване на підтримку слабких, хворих, убогих, невдах. Християнська мораль носить відчужений характер – не убий, не вкради тощо – вона ставить за мету зрівняти людей. Вона замикається областю духу, намірів, вона лицемірна.

Зло ж – енергійне, цілеспрямоване, аристократичне. Крім того, добро може ховатися під зовнішньою доброчесністю, зло ж – відверте. Добро існує лише через зло, тому зло є конструктивним початком історії, як це не парадоксально. Гегель і вслід за ним Маркс вважали зло творчою силою, що сприяє розвитку цивілізації. Звичайно, це не значить, ніби завдяки тому, що скоюється зло, відбувається історичний прогрес. Неправильно думати, що зло скоюється навмисно, безсердечними людьми, щоб сприяти прогресу. Справа не в тому, що в боротьбі зі злом у цьому світі відбувається щось значне, а в тому, що саме існування добра і зла дозволяє людині робити вибір і щось значне в цьому світі відбувається завдяки свободі людини, яка здатна творити добро.

Що таке добро, ми вже з'ясували. А що таке зло? Повінь або землетрус, які призвели до людських жертв, це, звичайно, зло і велике. Але до моралі вони ніякого відношення не мають. Злом у такому розумінні є взагалі все те,

що підриває продуктивні основи нашого життя, заважає реалізації її призначення, духовному й фізичному розвитку людини.

Моральне зло, на відміну від такого зла, має місце тоді, коли негативні явища і процеси дійсності є наслідком свідомого волевиявлення суб'єкта, коли за ним розкривається певний вольовий акт.

Іншими словами, моральне зло – це зло, яке людина обирає. Обирає тією чи іншою мірою, через ті або інші причини. Осмислення цих причин – одна з проблем філософії, теології, етики. Причому більш гостра, ніж проблема походження добра – адже добро пов'язано з позитивним розвитком буття, воно властиво людині. А ось чому трапляється, що людина обирає зло? Звідки воно вторгається в добродійний космос наших цінностей?

Перш за все, треба знати, що моральне зло, також як і добро, різноманітне у своїх конкретних проявах. Можна виділити дві основні історичні форми морального зла. Перша з них ґрунтується на такому пануванні суб'єкта над людиною й навколишнім світом, таким їх використанням, яке шкодить їм. Призводить до їх руйнування й загибелі.

Друга форма морального зла – таке підкорення людини зовнішнім обставинам і своїм власним схильностям, яке веде до перетворення ним самого себе на пасивний предмет доповнення стихійних сил, на простий спосіб задоволення чієїсь капризів, і в результаті – до деградації цієї людини, руйнування її фізичних і духовних якостей.

Першу форму морального зла можна визначити як ворожість, другу – як розбещеність. Перша зростає з активного самоутвердження за рахунок інших, друга – з небажання чинити опір оточуючому тиску й підпорядкувати власні схильності моральним нормам.

Перший різновид реалізується в таких відчуттях, як гнів, ненависть, у таких особистих якостях, як агресивність, жорстокість. Друга – у легковажності, боязні тощо. Очевидно, що якщо людина не протистояє своїм низьким пристрастям і схильностям, ми маємо одне з двох – або вона фізично або психологічно не здатна їм протистояти – тоді перед нами зло. Або вона свідомо або несвідомо “потурає” цим своїм слабкостям, самостверджується в них, що теж зло, або “антиблаго”.

В античному світі панував синкретизм: єдність естетичних й етичних цінностей. Прекрасно впорядкований космос був не тільки втіленням краси, але й втіленням добра. Відповідно втіленням потворного і злого вважався хаос, стан неупорядкованості. “Як у космосі”, – могла сказати людина античності, маючи на увазі – “як годиться”, “добре, все гаразд”. “Не як у космосі”, – позначало “погане”, “зле”, “непорядне”.

У християнському світогляді зло виступає перш за все як гордість. Згідно з християнською мораллю, створений світ є результат доброї волі Бога. Бог залишився задоволений своєю роботою, побачивши, що створене ним “дуже добре”. Зло не було створено Богом і є лише применшенням добра, результатом ухилення людини від виконання велінь Бога.

Бог наділив людину лише свободою волі. Він поставив людину на чолі

всіх живих істот, дав йому заповіді, щоб вона їм вільно слідувала. Проте людина побажала сама стати Богом і жити по своїй волі. Порушивши божественні веління, вона породила гріх і схилилася до зла. Отже, гріх і зло полягають у неправильному вживанні вільної волі. Зло є порушенням божественного задуму, принесене людиною безладдя, перевага плотських, земних цінностей над божественним, вищим.

Саме гордість – визначальна риса бунтарського підданого Бога – Люцифера. Люцифер, бажаючи самовизначення, повстав проти свого повелителя, порушив цілісність божественного універсуму, за що й був кинутий у пекло. Повстання й покарання Люцифера християнство розглядає як лякаючий приклад для кожної людини, здатної впасти в гріх гордині, стати на шлях зла.

Якщо від християнської етики перейти до реалій останніх сторіч, то ми повинні врахувати соціально-класову концепцію зла. Згідно з цією концепцією, кожний клас здатний продовжувати й народжувати позитивні моральні цінності до тих пір, поки його інтереси збігаються із загальними інтересами соціально-історичного розвитку. Коли ж гармонія між інтересами зникає, і даний клас зосереджується на меті власного самоутвердження, стає гальмом на шляху подальшого прогресивного розвитку, він починає генерувати зло.

У всіх концепціях морального зла можна побачити деякі спільні риси, які створюють його узагальнюючий образ. Це:

- порушення суб'єктом зла порядку й міри, узгодженості, домовленості з іншими людьми. Наприклад, самозакоханий егоїст порушує гармонію людських відносин;

- зосередженість на собі – так званий “своєцентризм”. Іншими словами, для людини існує тільки вона одна, вона – центр Всесвіту; інтереси навколишнього світу завжди залишаються для неї чимось значно меншим, менш важливим, ніж власні інтереси;

- самоутвердження всупереч іншим і за рахунок інших людей, у тому числі й за рахунок колективу, до якого належить суб'єкт зла.

Усе це дозволяє нам дати таку характеристику морального зла: *Моральне зло – це егоцентристське самоутвердження суб'єкта всупереч інтересам інших людей, а також того цілого, до якого він належить.*

Можна заперечити, що це не відповідає такому вражаючому прояву зла в ХХ ст. як панування тоталітарних режимів: Гітлер, Сталін, Піночет, Франко. Вони неначе стверджували, утілювали, всупереч наведеному визначенню, пріоритет цілого над частинами, які це ціле складають. Але тут важливо мати на увазі, що сили тоталітаризму, виступаючи від імені суспільного ім національного цілого, ніколи це ціле не уявляють. Пала велика Німеччина, розпався СРСР. Тому що і фашистська, і комуністична ідеологія була виразом інтересів певних соціальних груп, партій і виступала тільки від імені народу, не захищаючи, а нерідко і знищуючи його.

Розуміння зла в різні часи, в різних філософських школах було різним.

Але головне питання етики було таким: чи є зло по своїй суті тільки чимось негативним, лише запереченням добра або існує як самостійна реальність, як субстанція?

У стародавній персидській релігії зороастризм утверджується як самостійність існування зла. Поряд з добрим богом Амухарадзом існує й верховне зло божество Ахриман. На кожне творіння добра Ахриман відповідає актом злої творчості: зима, чаклунство, смерть, хвороба, старість, отруйні комахи – усе це прояв зла. На 16 добрих діянь бог відповідає 16-тма злими справами. Оскільки він є бог зла по своїй суті й не може служити добру, боротьба з ним може вестися тільки на повне знищення. Тому у світі скрізь панує непримиренна боротьба доброго і злого начала.

Гностицизм – (античність, середні віки) протиставляє духовне начало (божественне) й тілесне (гріховне), небесне й земне. Зло приписувалося недосконалому творцю – деміургу – досвідченому божеству й його нащадкам. Основна ідея цієї концепції – ніякі компроміси з носіями зла недопустимі. Перемога над злом можлива тільки шляхом його повного знищення.

Інші теоретики (Сократ, Арістотель) вважали, що зло є чимось негативним. Це порушення порядку, гармонії існуючого і т.ін.

Християнство вважає, що зла у світі як самостійній субстанції немає. Усе, що існує, всяке буття є добро як прояв творчості Бога. Бог створив усе, він гідний похвали. Що ж до зла, то воно не є буттям, це порожнє місце, до якого потрапляє людська душа внаслідок помилкового вибору своєї волі.

Адам і Єва використовували дану їм свободу як свободу грішити, зневажаючи пряме веління бога (не рвати плоди з дерева пізнання), тому й втратили райську повноту й цілісність свого існування.

У XIX столітті нове розуміння зла дали поети-романтики: Байрон, Шиллер, Лермонтов. Вони розвивають “поетику зла”, звертаються до демонічних образів: Каїн, Демон та ін. Це особи, морально засуджені, іноді біблійні, загадкові й по-своєму цікаві. Шеллінг навіть доходить висновку, що є не тільки “ентузіазм добра, але й натхнення злом”.

Ф.Достоевський у “Злочині й покаранні” показує, що в основі зла лежить наслода від самого порушення певних заборон. Письменник жахався від тієї могутності, якої набуває зло в глибинах людської душі. Це небезпечно для людства (Раскольников: “Чи можу я стати Наполеоном?”).

Ф.Ніцше, на відміну від Достоевського, хоче стати над добром і злом, нерідко пропагує останнє і стверджує, що зло – це найкраща сила в людині. До чого це призвело, ми знаємо: поетикою зла був пройнятий гітлерівський нацизм. Це характерно і для сучасних сатанинських сект, крайніх проявів “масової культури”, буржуазного кіно, продукції телебачення тощо.

Боротьба зі Злом, розв’язана в XX столітті фашистами й більшовиками, шовіністами й ультра-патріотами призвела до винищення й репресій проти певних “дивних груп” людей, у яких убачали носіїв Зла: євреїв, вірмен, циганів, християн, мусульман, буржуїв, дворян. інтелігенцію, попів.

Безумовно, що легше втілити свої тривоги й очікування кращого в “образ ворога”, можна організувати “полювання на відьом”. Але це не дає людству позитивного результату. Тому ідея самостійної, субстанціальної суті Зла порочна сама по собі, і нормальна людина повинна від неї відмовитися.

Як будь-які протилежності добро і зло в певному значенні припускають одне одного – у світі, де не можна було б грішити, не відкрився б світ злої волі. Добро припускає моральний вибір блага, вільне утвердження орієнтації на нього. Людина має право вибору, альтернативу. Якби цього не було, прагнення до добра не мало б моральної цінності.

Виходячи з цього, ми можемо прийти до парадоксальної думки: зло необхідне, як говорив свого часу й Гегель. Але він підкреслював цю необхідність зла лише для окремої людини, яка повинна зрозуміти, що таке зло й подолати його.

Дійсно, як говорять педагоги, людині, яка тільки формується, потрібен свій власний, глибоко пережитий досвід зла – своєрідне моральне щеплення, яке загартовує її напередодні серйозних життєвих конфліктів (“Обпікшися на молоці, дутимеш на воду”, “Не спробуєш гіркого, не дізнаєшся, що таке солодке”). Іншими словами, дитина, хлопець так чи інакше повинен відчутти, що таке реальний страх, реальний сором, щоб відчутти межі вибору у своїх вчинках.

Великий захисник гуманності і знавець дитячої душі Ян Корчак у зв’язку з цим писав: “Мій принцип – хай дитина грішить. Адже в конфліктах з совістю й виробляється моральна стійкість”.

Без можливості зла, а іноді і його актуальної присутності в моральній свідомості й поведінці особистості неможливе гартування справжньої моральної доброти. Безумовно, це не означає, що ми повинні спеціально придумувати зло, приносити його в життя. Не варто турбуватися про те, що для когось зла не вистачить. Перед людиною завжди буде можливість морального вибору. І важливо, щоб вона зробила його правильно.

У філософському осмисленні – від Гегеля й до марксизму – добро і зло становлять єдність протилежностей. Так, наприклад, Гегель стверджує, що зло в історії виявляється чи не найвдалішою і природною формою втілення певного кінцевого добра. Добро, мовляв, саме по собі безсило до тих пір, поки не знайде шляхів до “злих” прийомів свого утвердження. Гегель називає зло реальним двигуном суспільного прогресу: саме користолюбство, любов до слави й інші низькі пристрасті людини головним чином і рухають, за Гегелем, “колеса історії”, спрямовані до кінцевої свободи й добра. Енгельс також вважає зло рушійною силою історичного прогресу.

Але річ у тому, що це уявлення, перетворюючись на реальне життя, народжує моральну нерозбірливість у виборі способів здійснення ідеальних цілей, веде до виправдання жорстокості й насильства.

Іншими словами, зло необхідне для того, щоб досягти добра. Стає можливим хвалитися біцепсами, “крутизною”, кількістю танків і боєголовок, вбачавши в цьому не тільки прояв власної сили, але й натяк на “святість”

своєї мети. Як писав поет:

Добро должно быть с кулаками,
Добро суровым быть должно,
Чтобы летала шерсть клоками,
Со всех, кто лезет на добро.

Сказано красиво, метафора яскрава. Але приймати це як етичну рекомендацію, очевидно, не можна. Протистояти злу можна тільки соціально-культурними й морально виправданими засобами. При цьому моральна перемога над злом зовсім не означає усунення самої протилежності добра і зла. На кожному ступені розвитку люди вирішували й вирішуватимуть свої проблеми, борючись проти старого, віджилого.

Уся сучасна історія свідчить, що мало тільки бажати добра. Добра нерідко хотіли й жорстокі тирані, оскільки вони його розуміли. Важливою є здатність добром робити добро.

Таким чином, проблема співвідношення добра і зла складна. Вона охоплює дуже актуальні сторони життя. Не можна думати, що якщо людина все робить тільки через моральний обов'язок або ідею добра, то вона вже й гарна. “Я бажаю добра знайомій дівчині – так що? З цієї причини я повинен пропонувати їй руку і серце?”. Нерідко в побуті можна почути зітхання, докори, повні образи: “Я бажаю їм тільки добра, заради їхнього блага роблю те і те, чому ж вони мене не люблять? Не поважають?”. А не люблять, напевно, тому, що тип “свідомого мораліста” далеко не вищий у духовному відношенні тип людини взагалі й особливої любові не заслуговує. Є жартівливий двовірш:

Мораль читать лишь тех охота гложет,
Кто больше сам грешить уже не может.

Звичайно, це іронія, жарт, але в ній є натяк на те, що абсолютно “безгрішних” людей немає.

Добро виявляється повноцінним, коли людина, роблячи його, забуває про мораль, і замість докорів займається реальними турботами своїх ближніх. Щоб піднятися на цей, більш високий поріг духовного розвитку, людина повинна “зламати” саму себе, “забути” про власне існування.

Чи не означає це, що мораль як така не потрібна? Ні. Навпаки. Мораль чогось коштує, коли живе, оскільки живе людина. Людина повинна проникати духом моральності настільки, щоб вона невимушено, крім волі могла виявляти її відносно інших людей.

Моральний вигляд людини визначає ідеал. Морально тільки те, – говорив Ф.Достоевський, – що збігається з вашим відчуттям краси й ідеалом, у якому ви її втілюєте. Слово “ідеал” має два значення. Ідеалом називають вищий ступінь чогось цінного або якнайкращого, що має завершений вигляд. Можна сказати “ідеальне рішення”, “ідеальна машина”, “ідеально виконане завдання”. В.Даль визначив ідеал як мислимий образ досконалості чого-небудь, у якому-небудь роді, зразок – мрія. Але можна назвати ідеалом індивідуально-прийнятий стандарт чого-небудь, будь-яких особистих

якостей або здібностей. Наприклад, для когось ідеалом є ділова людина, ідеал боксера, ідеал естрадного співака та ін. У цьому значенні слово ідеал стає синонімом слова кумир і не має теоретичного характеру, а виражає індивідуальний смак. Філософсько-теоретичне розуміння ідеалу інше.

Ідеал – це сукупність вищих духовних цінностей і значимостей у поведінці й способі життя особистості. Він визначає мету етичного життя людини, є зразком поведінки, те, до чого треба прагнути. Зміст ідеалу складають цінності: узагальнені, стійкі уявлення про щось важливе, бажане, про те, що відповідає потребам, намірам, інтересам і меті людини або суспільства.

Цінності матеріальні й духовні (ідеальні). Розуміння цінностей може бути достатньо суб'єктивним. У цінності відображено відношення людини до предмету, події або явища. Характер цінностей залежить від діяльності людини, яка зводиться або до виживання (здобування їжі, забезпечення побутових потреб, плата за роботу або навчання), або до вільної реалізації своїх інтересів і схильностей (творчість, релігія, спорт тощо). У зв'язку з цим цінності розрізняються за змістом (користь, влада, краса, щастя, істина, добро, слава) і за знаком: позитивні й негативні (користь – шкода, слава – ганьба, істина – брехня, зло – добро, насолода – страждання). Критерієм цінностей виступає моральний ідеал. Ось деякі визначення:

Ідеал – це образ досконалості у стосунках між людьми.

Ідеал – це універсальне, абсолютно моральне уявлення про благо й належне.

Ідеал – це стандарт, що не змінюється залежно від обставин, осіб, індивідуальних смаків.

Суспільний ідеал – цей такий устрій суспільства, який забезпечує цю досконалість, вищий зразок моральної особистості.

Проблема ідеалу посідає важливе місце в системі взаємозв'язку суспільної і особистої моралі. Безумовно, що суспільна сторона моралі є ведучою, головною, але й особисте, індивідуальне відношення людини до моральних цінностей відіграє велику роль. Без гармонії цих двох складових моральний клімат будь-якого суспільства буде суперечливим, нестійким, дисконформним.

Поняття ідеалу виникло вперше в системі релігійної моралі, в епоху глибокої кризи рабовласницького суспільства. Християнська мораль як ідеал висунула образ Христа – боголюдини, учителя праведності, великомученика. Він протиставлявся порочності й недосконалості “простих смертних”, які повинні спокутувати свої гріхи через аскетизм і страждання. Цей ідеал закликав людей до покірності, самообмеження, терпіння, покорі долі. Як винагорода обіцялося вічне блаженство на тому світі. Цей ідеал, на жаль, не давав перспектив покращення життя на землі.

Теоретична спроба визначити зміст ідеалу належить І.Канту. Він визначав ідеал як “необхідний посібник людському розуму”. Кант вважав, що в нашій душі, в нас сидить якась божественна людина, якою ми себе

порівнюємо і стаємо кращими, хоча й не можемо стати на один рівень з нею. Високий ідеал в реальній дійсності, на думку Канта, недосяжний, але “він є те, до чого треба прагнути і чого ніколи не досягнеш”. Конкретного історичного змісту ідеал Канта не має. Це щось незмінне для всіх часів і народів. Таким чином, ідеал стає абстрактним, відірваним від реального життя.

Гегель, на відміну від Канта, вважав ідеал моментом дійсності духу, що розвивається, – духовної культури. Ідеал, за Гегелем, завжди конкретний і поступово реалізується в історії. Система логіки – це ідеал науки, античність – це ідеал суспільного устрою тощо. Ідеал розвивається через свої внутрішні протиріччя з дійсністю і втілюється в конкретних результатах світового духу, вищим етапом якого є мистецтво. Прекрасне в мистецтві Гегель визначав як вираз ідеалу в плотській формі.

Л.Фейербах розглядав ідеал з матеріалістичних позицій. Він вважав, що ідеалом може бути “цільна, дійсна, досконала освічена людина, а не кастрована, позбавлена тілесності істота”. Сенсом життя цей філософ вважав прагнення до щастя, яке розумів як задоволення обумовлених природою індивідуальних потреб людини. Ця людина плотська, земна, але абстрактна.

Французькі соціалісти-утопісти (Сен-Симон, Фур'є, Оуен – XVII-XVIII ст.) визначали ідеал як право людини на вільний інтелектуальний і моральний розвиток. Умовою досягнення цього ідеалу вони вважали знищення приватної власності на засоби виробництва й ліквідацію класової нерівності в суспільстві. Останнє, на їх думку, повинно було відбутися “зверху”, за волею освіченого монарха, а не в результаті класової боротьби. Це визначило утопічний характер етичного ідеалу.

К.Маркс і Ф.Енгельс визначали моральний ідеал особистості як складову суспільного ідеалу. Можливість його досягнення вбачали в результаті вирішення соціальних задач суспільства. Ідеал в марксистській етиці активний, безпосередньо пов'язаний з життям, має діяльнісно-трудова основу. Ідеал – це уявлення про революційне звільнення трудящих.

Натуралістична етика трактує ідеал як результат узагальнення й абсолютизації в культурі кожного суспільства того, що складає предмет його потреб. Крім того, ідеал може розумітися як вимога або цінність, які розкривають перед людиною більш обширні перспективи. Але в будь-якому випадку він зберігає образ досконалості, пред'являє людині вимоги самовдосконалення. На основі розглянутого поняття цінності ідеал можна вважати універсальною цінністю, оскільки він визначає собою частину духовного світу особистості. Ідеал посідає центральне місце в структурі моральної свідомості, оскільки саме він визначає зміст добра і зла, правильного і неправильного.

У сучасній етиці роль ідеалу оцінюється по-різному. Величезна кількість соціокультурних стандартів, масова культура, поведінкові стереотипи, що виникають, як гриби після дощу, дають підстави стверджувати, що немає такого нормативного й ціннісного зразка, який можна б вважати ідеальним.

Як сказав Ф.Ніцше, “Бог помер”, тому людина у своїх діях орієнтується на власні моральні ідеали, приймає рішення й діє, не зважаючи на пред’явлені суспільством вимоги.

Вироблення й формування сучасного морального ідеалу складне. Це обумовлено не тільки тією обставиною, що ми живемо в “епоху змін”, але тим, які історичні градації, національні інтереси, менталітет брати за основу ідеалу. Ідеали соціалізму зруйнувались, потрібні нові. Якими вони повинні бути? Адже, орієнтуючись на ідеал, ми прагнемо відшукати власний шлях утвердження втілених у ньому ідей і цінностей. Це внутрішній духовний процес кожної людини, і він не може бути простим.

Сучасні автори іноді стверджують, що відмінною рисою українського морального характеру є “зачарованість” ідеалом. В українській національній культурі відвіку особливе значення мало шанування її героїв – носіїв тих або інших моральних цінностей. Ідеальний образ матері, ідеальний образ селянина-трудівника, хороброго волелюбного козака, закоханої дівчини ведуть свій початок від поетичного світу Т.Г.Шевченка. І зараз ці ідеали не втратили свого етичного потенціалу, хоча не слід забувати, що ідеали – не предмет для сліпого копіювання, а наочний творчий образ, здатний надихнути людину на вирішення власних задач.

Якщо говорити про європейську культуру, то їй притаманний ідеал єдності. Єдиний Космос, у гармонії з яким можливе справжнє існування. Єдиний космічний закон – Логос (Геракліт). Уже в етиці стоїків було відзначено, що в цьому складному, суперечливому світі людина повинна долати власні вади, самовдосконалюватися, прагнучи до духовного єднання з людьми. Християнська мораль підтвердила такий зміст морального ідеалу відомою заповіддю: люби ближнього, як самого себе.

У різних варіантах ідеал єдності знайшов віддзеркалення в європейській філософській думці: Спенсер пов’язував єдність ідеалу з соціальною організацією суспільства, Дюркгейм – з розвитком промислового виробництва, К.Маркс – зі встановленням справедливих форм власності. Незважаючи на окремі відмінності в змістовному трактуванні етичного прогресу, усі вищеназвані тлумачення називали терпимість, примиреність, гармонію людських відносин як обов’язкові умови морального самовдосконалення, тобто утверджували роль соціального вимірювання моралі й ідеалу. Він не сумісний з насильством, зневагою прав особистості, зневагою блага конкретних людей.

Лекція 4.

Моральна свідомість і самосвідомість

На навколишній світ людина дивиться з двох позицій: 1) яка вона є; 2) якою вона має бути згідно з вимогами моралі, ідеї добра, котрі не реалізовані. Адже сама етика – наука про належне. Кант неодноразово підкреслював, що головне в людині – почуття обов'язку. Інакше кажучи, для нашої з вами моральності дуже важлива позитивна ціннісна орієнтація на добро, на благо. Вона в складних життєвих ситуаціях неможлива без вольових зусиль, без елементів самопримусу, обов'язковості.

Категорія обов'язку фіксує загальне уявлення про належне, такий моральний стан людини, під час якого здійснення належного стає найголовнішим. Таким високим рівнем узагальненості є й принцип “золотої середини”, згідно з яким людина повинна уникати крайнощів, однобічності рішень, обачливої лінії поведінки.

У той же час існують такі поняття моралі, як совість, честь, гідність, сором, розкаяння, які більш суб'єктивні, залежать від життєвого досвіду й рішень конкретної особистості. Ця відмінність ряду понять моралі дозволяє виділити в певному значенні “об'єктивні” і “суб'єктивні” категорії моральної свідомості.

До перших відносять обов'язок, відповідальність, справедливість, щастя.

До інших, які інколи називають категоріями самосвідомості, відносять честь і гідність людини, совість, сором, розкаяння. Розглянемо їх докладніше.

Обов'язок і відповідальність

Трактуючи моральний обов'язок, європейська етика спирається на вчення І.Канта про *категоричний імператив*. Суть його полягає в тому, що всі форми веління, які в практичному відношенні визначають волю людини, можуть бути або *гіпотетичними*, або *категоричними*. Гіпотетичні вказують на необхідність якоїсь дії, вчинку як засобу досягнення певної мети. Категоричні, за Кантом, визначають необхідність певних вчинків незалежно від будь-якої мети. Наприклад: “Ти повинен турбуватися про своїх батьків”. Людина повинна, за Кантом, робити не все, що їй заманеться, а, навпаки, визначити ті чи інші узаконені засади власної волі і слідувати їм. Не замінити їм пануючими ідеями, самолюбством, наказами “сильних світу цього” та ін. Тобто поступати так, щоб наслідки її вчинків не були загрозливими для можливостей життя в майбутньому або просто не несли шкоди подальшому існуванню життя на Землі.

Крім панівного розуміння обов'язку як категоричного імперативу, існує й інша точка зору, згідно з якою обов'язок визначається вимогами моралі, ідеї добра, які ще не здійснились у повсякденному житті. Такої точки зору дотримувався англійський філософ І.Бентам, засновник етики утилітаризму. Він взагалі вважав етику наукою про належне, на відміну від Канта, який *вважав обов'язком необхідність дії з поваги до морального закону*.

Але тут виникає проблема: вимоги морального обов'язку дуже часто не збігаються з тими вимогами, які ставить перед людиною колектив, партія, держава, окрема соціальна група. І ще невідомо, що візьме верх: повага до духовних цінностей (моральний закон) чи свої власні бажання, примхи, пристрасті. Вибір і наслідування велінням обов'язку залежить від людини, від розуміння нею моральних цінностей. Ця суперечливість викликана тим, що, з одного боку, обов'язок людини робити добро іншим людям у міру можливостей, протистояти злу, з іншого – обов'язок начебто являє собою спонукання, примусовість особистості. Але остання не може бути обґрунтуванням обов'язку. Якщо людина не виконала, як кажуть, “суворий обов'язок” за своєю доброю волею не вимушено, вона буде страждати моральною “хибністю”.

Відповідальність. На відміну від категорії обов'язку, категорія відповідальності характеризує людину з точки зору виконання нею цього обов'язку. Моральна відповідальність – це міра виконання або невиконання свого обов'язку.

Поняття відповідальності пов'язана з уявленням про свободу людини. Не маючи свободи, не можна відповідати за свої вчинки. Свобода дії, свобода вибору необхідна для того, щоб осмислено обирати той чи інший варіант поведінки. А за обране і вчинене людина має нести відповідальність.

Міра свободи буває різною, стосовно людини це завжди величина конкретна. І ступінь відповідальності в кожному разі залежить від цієї величини. Тобто, треба враховувати, чи мала людина достатньо свободи, щоб нести відповідальність перед іншими. Це свідчить про те, що питання про відповідальність вирішується неоднозначно. Моральна відповідальність, її вимір передбачає, що людина досить повно обізнана з реальними обставинами акту своєї поведінки, що вона адекватно сприймає дійсність, здатна до відповідної дії, розуміє бажані й небажані результати своїх учинків.

Моральна практика свідчить, що коли йдеться про власну відповідальність, людина найчастіше схильна поширювати її за межі своєї реальної свободи. Тут певну роль відіграє неспокій сумління. Людина як представник роду є істотою вільною, отже відповідальною. Вона сама здатна виборювати для себе простір свободи в конкретно-ситуаційних обставинах. Кант підкреслював, що усвідомлення обов'язку є передумовою свободи. Наприклад, дбайливий син відмовляється від наукової кар'єри, щоб доглядати за хворою матір'ю: він має свободу вибору, він творець власної свободи й виконує свій обов'язок.

Відповідальність пов'язана з осмисленістю, гідністю, індивідуальною неповторністю людини. Це, перш за все, дотримання певних моральних зобов'язань, відкритий контроль з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті.

За що і перед ким відповідає людина – ці дві координати окреслюють риси відповідальності. Відповіді на ці питання такі:

- 1) морально свідома людина відповідає за все;

2) вона відповідає головним чином перед собою.

Ж.П.Сартр з приводу першої ситуації (“відповідаю за все”) писав: “Якщо мене мобілізовано на війну, це моя війна, я винен у ній і я на неї заслуговую. Я на неї заслуговую передусім тому, що міг ухилитися: стати дезертиром або покінчити з собою, якщо я цього не зробив, я обрав її, став її співником”. Це шляхетна позиція, властива порядній людині, бо вона підносить міру власної відповідальності. Але ж не кожен повинен так думати: діяти. Хтось обере інший варіант, бо відповідальність має і практичний аспект.

Ось чому вислів Сартра “Наша відповідальність набагато більша, ніж ми можемо передбачати, тому що вона охоплює все людство” є ідеальним образом людини, яка намагається до кінця виконати свій обов’язок. “Я відповідаю за все!” – це звучить красиво, але треба мати на увазі, що людина, яка це проголошує, повинна ще й мати підстави для цього, працювати над собою, враховувати вагомість своїх учинків.

Друге запитання: перед ким відповідає людина? – має декілька варіантів відповіді. Можна сказати: перед своєю совістю, і це буде правильно. Але наша совість дуже легко може стати на шлях ілюзій, якщо не буде конкретного адресата нашої відповідальності. Христос заповідав любити ближніх. Це дуже важко, тому що це реальні люди і відповідати за них, за їх страждання людині з розвиненою совістю інколи незрівнянно важче, ніж відчувати докори власного морального “Я”.

XX століття дає багато прикладів, коли відсутність відповідальності ставило людство на межу кризи: соціальної, екологічної, духовної. Ось чому зараз людина все більше усвідомлює, що вона дійсно повинна і може взяти на себе відповідальність за продовження життя на планеті Земля взагалі. Найкращі мислителі людства стверджують, що всі ми за всіх винні. Таким чином, зв’язок обов’язку й відповідальності полягає у відмові від свавілля.

Совість і сором

У внутрішньому світі людини важливе місце займають явища совісті і сорому. Вони нерідко зближуються в нашій свідомості, але мають і певні відмінності. Сором історично передує совісті, і, на думку філософів, немає зв’язку з суспільною практикою. Російський філософ В.Соловйов проголошує: “Я соромлюся, отже, існую”, а людину він визначає як “тварину, що відчуває сором”. У Біблії поняття сорому (гріхопадіння Адама і Єви) пов’язане з утратою блаженства, з почуттям невдоволеності собою тощо. Почуття сорому пов’язане з порушенням ними волі Божої.

У первісному суспільстві сором є явищем, похідним від екзогамії – заборони вступати в статеві стосунки всередині власного роду. Порушників цього правила чекала сувора кара. Необхідність екзогамії була викликана тим, що шлюб брата з сестрою не поширювала коло родичів, що мало велику ціну на той час. Коли ж брат одружувався з дівчиною з іншої сім’ї, він отримував нових родичів – дружину, її батьків і т.ін. Це посилювало вплив роду, його могутність. Заборони стосувались не тільки статевих зв’язків, а й

інших проявів спілкування між собою: не користуватись речами іншого, не торкатись один одного, не промовляти вголос прізвище один одного тощо. Карою, якщо заборона порушувалась, був сором – хвороблива психічна реакція на свою невідповідність установленій нормі. Винного карали презирством усього роду, його найбільш шанованих членів.

Сором є переживанням моральним і суттєвим регулятором соціальних відносин. Його головна емоція – стрес, його сторож – страх. Звідси виникає критичне ставлення до себе. Людина усвідомила, що легше соромитись самого себе, ніж відчути електричний удар сорому від інших. Сором охоплює людину зненацька, у ньому відчувається чужий погляд, націлений у нашу душу. Це зустріч із чужим “Я”. Засвоєння чужої точки зору на себе – необхідна передумова сорому. Парадокс сорому полягає в тому, що людина, яку охоплює сором, знаходиться буцімто наодинці з собою, але в той же час і під увагою чужих поглядів.

Сором є почуття, яке знаходить свій вираз в усвідомленні людиною невідповідності прийняти у певному суспільстві норми поведінки.

Сором нерідко виникає раптово і видає себе сильним напруженням психічного стану, “фарбою” сорому. З соромом дуже схожа ганьба – досить неприємне почуття, викликане публічним засудженням вчинку людини. Сором виникає з різних причин.

1) Сором за себе – найбільш поширений у духовно здоровому суспільстві. Це немовби духовна поразка особистості перед іншими визнання власної неповноцінності. У той же час здатність людини соромитися – показник її моральної сили. Вона означає, що людина може знайти в собі сили і змінити поведінку. Сором – не дим, очі не виїсть. Цей народний вираз свідчить, що незважаючи на негативні емоції, сором іде на користь людині: його присутність вказує на здорову душу. Гірше, якщо сорому немає, бо це означає відсутність честі.

2) Сором за іншого передбачає деяку спільноту життя з ним (другом, товаришем та ін.). У цьому випадку людина, яка соромиться, відчуває себе і іншого (об’єкт сорому) частиною цілого. Сором посилює відповідальність за іншу людину. Соромно буває батькам за дітей, вчителям за своїх вихованців, тренеру за спортсменів та ін. Як бачимо, сором виявляється в малочисельних угрупованнях. Він не має смислу за незнайому людину, хоча буває й по-іншому. (“В общественных парижских туалетах есть надписи на русском языке”, – з пісні В.Висоцького).

3) Сором за державу. М.Гоголь, указуючи на типові риси царської Росії, назвав “багато дурнів і погані дороги”. Маргарет Тетчер назвала Радянський Союз “Верхньою Вольтою з ракетами”. Герой відомого фільму “Біле сонце пустелі” сказав афористично: “За державу соромно”. Імідж України за кордоном зараз такий, що його не можна не соромитися. Сором за державу, громадянином якої ти є, це не злорадство, не оплювання. Це сором за тих, хто довів державу до такого стану, що мільйони безробітних, тисячі безпритульних дітей, збіднівши пенсіонерів і т.ін. За тих, хто привів нас до

відомої фрази: “Маємо те, що маємо”.

3. Почуття сорому людина здатна відчувати у світі найбільш інтимних переживань, у тому числі сексуальних. Адже ефект статевих стосунків глибоко входить у зміст людських переживань і пов’язана з почуттям сорому. У наш час, коли секс став комерційним товаром на телебаченні і став різновидом спортивної гімнастики, величезна роль інтимних стосунків у житті людей зведена нанівець.

Ситуації, які викликають сором, різноманітні. Це і відмінність у звичаях і традиціях, це і спілкування зі світом природи. Це і відмінність культур. Є культури “сорому”, у яких сором є домінуючим моральним уявленням, і є культури “провини”. Японську культуру називають культурою “сорому”, західну – культурою провини.

Людина соромиться того, що її принижує: бідності, відсутності свободи, жахливих умов побуту. У цьому плані сором є своєрідною межею, перейти яку – значить втратити почуття гідності й честі.

Критичне осмислення моральних настанов людини реалізується не тільки завдяки сорому, а й совісті. Проблему совісті в етиці першим поставив Сократ. Він вважав джерелом моральних суджень людини її самопізнання. Ось деякі визначення про совість:

“Совість коштує тисячі свідків” (Квінтіліан);

“Совість не може помилятися” (Віньї);

“Совість – внутрішній голос, який попереджує, що за нами хтось стежить” (Менкен).

Вони свідчать про те, що совість відіграє головну роль у системі моральної свідомості.

За висловом Аристотеля, “совість – це правдивий суд доброї людини”. Кант вважає, що людина “потрапляє” на таке судилище, коли вона порушує моральний закон. За Кантом, совість – це суворий внутрішній прокурор, який невідступно стежить за тим, щоб людина виконувала загальний закон обов’язку як принцип своєї моральності.

Згідно з релігійним розумінням совість – це голос Божий, який звучить у серці Людини. Насправді, це усвідомлення людиною свого внутрішнього призначення, це голос самого буття: “Стань таким, який ти є!” – тобто усвідом своє первісне положення у світі. Совість багатії людини, на думку К.Маркса, інакша, ніж совість бідняка.

Голос совісті завжди звертається до свободи вибору, свободу волі. Розвиток культури ставить людину перед вибором певних цінностей, партнерів, роду занять. При цьому вибір чогось певного є одночасно актом відмови від чогось іншого. Саме цьому кожний вибір не може вичерпати всю неосяжність бажань і запитів.

У той же час про совість людини можна говорити тільки тоді, коли вона є, тобто коли наш “внутрішній голос” торкається понять добра і зла, обов’язку і відповідальності. Якщо ж людина керується іншими інтересами: прагненням до влади, любові до когось – це вже не голос совісті. Докори

совісті відчуває тільки морально розведена людина (і в цьому її парадокс). Людина ж, яка не визнає норм моралі, не може відчувати сорому, розкаяння і т.ін. Усім відомий жартівливий діалог: –У тебе совість є?” – “Є, але я нею не користуюсь!”.

Совість, на відміну від обов’язку, не можна собі уявити як чітко визначений ідеальний предмет. У кожній конкретній ситуації: поминки, надії і т.ін. – вона виявляється по-різному. Отримати власний досвід совісті можна лише під тиском суспільного буття людини, в течії самого життя.

Вимоги совісті завжди максимальні. Вони потребують від людини більшого, ніж вона здатна зробити в даний момент. Ось чому кажуть, що совість, якщо вона у людини є, завжди повинна турбувати свого носія – це її нормальний стан. “Спокійної” або чистої совісті немає. Людина може відчувати певне задоволення від результатів своєї праці, націленої на благо, на добро. Але совість ніколи не дозволить їй заспокоїтись на досягнутому, яким би досконалим воно їй не здавалося. Докори совісті інколи приводять людину до відчаю, до неконтрольованих дій. Але мати приручену совість принизливо для людини. Прагнення “очистити”, заспокоїти свою совість приводить до стану, чудово змальованого О.Пушкіним:

Ах! чувствую: ничто не может нас
Среди мирских печалей успокоить;
Ничто, ничто... едина разве совесть.
Так, здравая, она восторжествует
Над злобою, над темной клеветою.
Но если в ней единое пятно,
Единое случайно заведётся;
Тогда – беда! как язвой моровой
Душа сгорит, нальётся сердце ядом,
Как молотком стучит в ушах упрёк...
И рад бежать, да некуда... ужасно!
Да, жалок тот, в ком совесть не чиста.

Мабуть, про цілющу роль совісті краще не скажеш. Совість духовно розвиненої особистості є підґрунтям самоповаги і почуття гідності. У понятті совісті розум і почуття переплітаються у такі “вузли, вирватись з яких не може, не розірвавши власного серця, і перемогти які можна лише підкорившись їм” (К.Маркс).

Совість зобов’язує людину орієнтуватись на ідеали гуманізму, добра, обов’язку і гідності. Навіть якщо ці ідеали ілюзорні. Вона не визнає ніяких компромісів, ставить перед людиною максимальні вимоги. Інакше кажучи, вона вимагає від людини бути чесним і правдивим навіть тоді, коли ніхто не може проконтролювати її, коли таємне не стане відомим, коли про можливу твою підлоту або нечесність ніхто знати не буде.

Отже, совість можна охарактеризувати як моральну уяву людини. Без цієї уяви немає доброчесності, не можна встановити відповідність або невідповідність вчинку обов’язку. Треба погодитись із тим, що сові слива,

порядна людина не може не переживати невідповідностей реального життя і вимог моральності, не відчувати докорів совісті за недосконалість людської природи і суспільного життя.

Таким чином, совість як елемент самосвідомості особистості вступає як двигун самовдосконалення людини, основою почуття гідності й честі.

Чесність і гідність

Однією з форм моральної самосвідомості є самооцінка людської особистості. Вона виявляється в уявленні про чесність і гідність людини. Чесність є одним з найважливіших умов людської взаємодії. Простіший зміст вислову “чесна людина – правдива людина. Вона не бреше, не дурить, каже правду. Чесна людина порядна, сові слива, їй можна довіряти. Саме слово “чесність” походить від “частина”, “частинка”, що свідчить про належність до тієї чи іншої конкретної групи людей, її моральних цінностей, її слави тощо. У певному значенні “чесність” тісно зв’язана з репутацією, що означає загальну думку щодо морального статусу певної особи або колективу. Людина повинна турбуватись про репутацію групи, до якої вона належить.

Дослідники вважають, що поняття про чесність історично виникло як відображення родової диференціації людських спільнот. Численні “табу” – заборони у первісній культурі регламентували, що може і чого не повинна робити людина. Порушення заборони каралось презирством, людина, яка порушила табу, принижувала гідність роду.

У Середні віки виникло і сформувалося поняття “лицарської честі”, “лицарської етики”. Феодальне суспільство у соціальному відношенні мало чітко визначені соціальні групи: духовенство, шляхетство, лицарство, селянство – поняття честі спочатку сформувалося як кодекс лицаря. Пізніше, у XVII столітті, після занепаду лицарства, персоніфікацією людини честі в Англії став образ англійського джентльмена, у Франції – французького жантільйона. Так, наприклад, в Англії чесність вважалась привілеєм дворянства – вищого суспільного стану. Була розроблена ціла ієрархія вимог, які мала виконувати людина честі: не зносити образи, не підкорятись чужій волі, захищати свій суспільний стан, жити відповідно до своїх достатків, віддавати борги, бути чесним, на війні додержуватись всіх правил – воєнних змагань тощо.

Безумовно, що протягом XVIII – XIX ст. змістовність цього кодексу честі змінювалась, але чимало елементів уявлення про чесність збереглися.

Конкретні значення поняття чесність найчастіше мають такі тлумачення:

1) чесність як гарна репутація, як визнання, як щось внутрішньо притаманне самій людині, її духовна шляхетність;

2) як дівоча цнотливість.

У наш час уявлення про чесність не втратили свого значення, хоча суттєво змінилися. Поняття про чесність свідчить про морально-історичний розвиток людства. Належність до людей честі вже не залежить від багатства, знатності роду. Воно скоріше визначається покликом серця, вихованістю людини, яка

ніколи не буде мерзотником або нахабою. Поступово ідея честі сьогодні трансформується в поняття людської гідності.

На відміну від поняття честі гідність утверджує цінність людини взагалі, як представника людства. Проблема гідності передбачає повагу до кожної людини, незалежно від її суспільного стану. Людина здатна утвердити або втратити свою гідність в течії свого власного життя. Індивідуальне “Я”, його наповнення уявленням про цінності та ідеали обумовлює задуми і вчинки людини і її відчуття гідності.

У понятті гідності є певний моральний стандарт. Інколи ми кажемо: “Це гідна людина”, а інколи вживаємо до когось: “Будь людиною”.

Поняття людської гідності торкається морального самовдосконалення особи, але в той же час – це й забезпечення поваги до кожної людини, до її прав і прагнень. Якщо в суспільстві відчувається недостача поваги до окремої людини, це стає його відчутною моральною вагою.

За висловом Достоєвського, людина є таїна. Мається на увазі, що у кожного з нас є “внутрішня людина” в собі, яку ми поважаємо, але це зобов’язує поважати таку людину в інших. Один дбає про цю “внутрішню людину”, інший ні – ця особливість моральної самосвідомості дозволяє розставити людей по ранжиру відповідно до реальної гідності кожного. У такому разі поняття гідності виступає як ціннісний стандарт, основа рівних вимог до всіх людей.

Чесць і гідність не тільки протилежні, але й взаємопов’язані доповнюють один одного. Свідомість честі вчить нас солідарності з ближніми, відповідальності за них, а свідомість гідності – вчить відповідальності за дальніх.

Чесць і гідність людини передбачає, що вона відповідає за свої вчинки і схиляється до таких, що забезпечують їй повагу, високу самооцінку, моральне самозадоволення. Поняття честі і гідності залежать від розуміння людиною ідеалів Добра, Краси, Правди. Саме тому поняття людської гідності органічно поєднується з інтересами захисту цих цінностей, з їх утворенням. Людська гідність принижується, коли людині заважають у її творчому розвитку, в пошуках правди, в розумінні істини. Відомо, що тоталітарні режими як правило ховали від людей істину, обмежували їх свободу, творчу ініціативу. Тим самим принижувалась гідність людини, яку вважали “гвинтиком”, піщинкою і т.ін.

Моральна гідність людини – поняття історичне. У різні часи воно наповнюється різним змістом. У давні часи гідність людини пов’язувалась з її родовитістю, силою, незалежністю до вищих станів суспільства. Пізніше – з політичною і економічною владою, багатством, суспільним станом. Ці підвалини з точки зору етики не можна вважати морально виправданими. На жаль, ще й зараз у повсякденній свідомості ми пов’язуємо гідність людини з “умінням жити”, з її вмінням мати могутніх покровителів, з багатством. Насправді ж, моральна цінність гідності людини орієнтується не на зовнішні ознаки, а на внутрішню самоповагу, на вільне слідування принципам

людяності. Будь-яке зазіхання на гідність людини, приниження її є злом, таким же, як і знищення людини.

Справедливість

У словнику В.Даля “справедливість” дорівнюється слову “правда”. “Чинити по правді”, “по совісті” – значить бути справедливим. Справедливість є одним з моральних принципів, які регулюють стосунки між людьми у галузі соціальних цінностей: здобутків, багатства, свободи, знаків поваги, нагород і т.ін. Поняття справедливості носить історичний Характер. Первісно справедливість означала правильний, належний звичай, пізніше – право, закон. Платон розглядав справедливість як доброчесність, ідеальний устрій суспільства, коли кожен з суспільних станів сумлінно виконує своїх обов’язки і не втручається у справи інших.

Аристотель вперше дав аналіз поняттю “справедливість”, поділив її на окремі види і вказав на соціально-економічні аспекти справедливості. За Аристотелем, можна говорити про три різновиди справедливості:

- 1) справедливість як відплата;
- 2) зрівняльна справедливість;
- 3) пропорційно-розподільна справедливість.

Таке розрізнення форм справедливості має історичне обґрунтування. Первісні норми моралі були зумовлені чисельними заборонами (табу), і порушникові було належно відплачувати тим самим (“око за око, життя за життя”). Так з’явився звичай кровної помсти, який мав універсальне значення на ступені родового розвитку людства.

Поступово цей принцип став здавати свої позиції, тому що він фактично поширював жорстокість, у гідність людини. До того ж, відплатна справедливість не могла забезпечити впорядкованість суспільного життя, сіяла страх, ворожнечу, вела до самознищення, до хаосу. Йшли пошуки більш цивілізованих форм справедливості, хоча це й не означає, що відплатна справедливість зникла в наш час. У реальному житті ми й зараз дуже часто відносимося до інших людей, так, як і вони до нас.

Розподільча справедливість має два підтипи: а) справедливість зрівняльна; 2) справедливість пропорційно-розподільча. Зрівняльна потребує розподіляти певні цінності між людьми порівну (всі люди рівні); пропорційно-розподільча передбачає розподіл благ відповідно до конкретних достоїнств, заслуг кожного з членів суспільства. Платон вважав, що справедливість завершує перелік доброчесностей античного суспільства: розсудливість, мужність, мудрість і справедливість. У Стародавній Греції морально рівними могли бути тільки вільні громадяни. Християнська ідея рівності проголошує рівність усіх людей перед Богом.

Буржуазні концепції справедливості XVII – XVIII ст. утверджували рівність людей як політико-юридичний принцип. Він реалізується у рівності прав кожного громадянина. Йдеться про “рівність можливостей”, особливо у сфері економічних відносин. Філософська думка XX ст. трактує

справедливість як рівність людей щодо виявлення й реалізації власної індивідуальності, власних культурних традицій, власного способу бачити світ. Це виявилось у подоланні євроцентризму, у визнанні самотності інших культур.

У той же час ідея людської рівності у реальному втіленні у ряді країн потерпіла катастрофу. Так звана “зрівнялівка” – рівний розподіл благ між людьми призвела до відсутності бажання сумлінно працювати. Це свідчить про те, що межа людської рівності і справедливості розподілу матеріальних благ ще чітко не визначена. Мабуть, мають сенс ті дослідники моралі, які стверджують, що кожна людина має власні здатності і нахили. І хоча вона рівна всім іншим як носій суспільної гідності, загальнолюдських прав, але сама обирає певний соціальний статус. Тому абсолютизація рівності неправомірна. Повага до кожного як до людини, але пошана – наскільки вона її заслужила.

Лекція 5. Найвищі моральні цінності

Проблема щастя посідає значне місце в історії світової античної думки, хоча на перший погляд саме поняття “щастя” не підлягає конкретному логічному визначенню. Справа в тому, що розуміння щастя пов’язане з найтоншими відтінками індивідуального світосприйняття, зі світом почуттів, бажань, задоволень і т.ін.

Філософи античності дали кілька своїх тлумачень щастя. Арістіпп Кіренський ототожнював щастя з насолодою, втіхою – цей напрям здобув назву *гедонізм*. При цьому насолода розумілася як насолода фізична, власна, позитивна. Насолода проголошувалась метою життя. Але ще тоді послідовники Арістіппа дійшли висновку, що фізична насолода виснажує організм і рано чи пізно обертається на свою протилежність – страждання.

Епікур намагається ототожнювати щастя з духовними насолодами і втіхами, які не набридають людині, не виснажують її організм. Це такий стан людини, який можна характеризувати як блаженство, позбавлене тілесних страждань і душевного неспокою існування. На перший план “епікурівська етика” у розумінні щастя висуває “здоров’я душі”: спокій, дружба, радість, відсутність страху. Цей напрям у розумінні щастя увійшов в історію етики під назвою *евдемонізм*.

Етимологія слова “щастя” походить від слова “частина”. У давньогрецькій мові слово “щастя” вимовлялось як “евдемонія”, що означало долю людини, якій допомагають боги. Щастя як вдача, доля, можливість бути під захистом вищих сил – таке розуміння цього слова затвердилось у повсякденній свідомості (“посмішка Фортуни”).

Якщо зробити спробу визначити найбільш суттєві моменти при висвітленні поняття “щастя” за попередній період етичної думки, то їх можна обмежити чотирма:

- 1) щастя – це щаслива доля, успіх у якійсь справі, життєвий талан;
- 2) щастя – це внутрішній, психологічний стан радості, захоплення, блаженства;
- 3) щастя – це володіння всіма благами життя, перш за все вищими, духовними;
- 4) щастя – це суб’єктивне моральне відчуття, моральна реакція на володіння цими благами. Це задоволення від життя, як зазначає В.Татарневич, “повне і тривале вдоволення від життя в цілому”.

Загальним супутником щастя, його умовою всі ці висловлювання називають почуття радості, ентузіазму, що охоплює душу людини. Радість виступає як найбільш світлий і духовний різновид щастя, тому що поняття радості відповідає внутрішній діяльності людини (за висловом російського філософа В.Розанова).

Загального рецепта щастя нема, бо це досить індивідуалізоване поняття. Влада не може брати на себе обов’язок зробити людей щасливими, бо “насильницького ошасливлення” не існує. Неповторність кожної людської

індивідуальності свідчить про найрізноманітніші уявлення про щастя. Звернемося до деяких з них. “Щасливі роки – втрачені роки, робота відбувається тільки в стражданні”, – зауважував М.Пруст. Тут ясно висловлена думка, що повноцінне життя не може бути легким. А.М.Макаренко пов’язував проблему щастя із справедливим соціальним устроєм. “Щастя зробиться нашим моральним зобов’язанням, інакше й бути не може при комунізмі. Нещастя може становити лише продукт поганої комуністичної моральності”¹. М.Цветаєва, російська поетеса, підкреслювала, що існує “повнота страждання і порожнеча щастя”, і вона віддає перевагу першій. С.Єсенін у поетичних рядках так висловив своє уявлення про щастя:

Счастлив тем, что целовал я женщин,
Мял цветы, валялся по траве.
И зверьё, как братьев наших меньших,
Никогда не бил по голове.

Тут досить емоційно озвучена ідея повноти людського буття, закоханості у світ.

Останнім часом усе більшої ваги набуває матеріальне забезпечення людини як умова щастя. Воно передбачає позитивну оцінку життя. Справа в тому, що тяжка праця обмежує можливості людини у досягненні своєї мети. Бідняку всюди біда, бідність виступає як нерідна мати генія (Гете) – ці висловлення свідчать про роль матеріальних потреб у досягненні щастя. А є й протилежні думки, які свідчать, що матеріальні блага не повинні бути єдиною метою. “Найщасливіший той, – писав римський філософ Сенека, – кому не потрібно щастя”. “Етика користі”, розроблена в наш час Дж. Міллем, проголошує тезу, що “свідома здатність жити без щастя є найнадійнішою зброєю для досягнення усієї тієї повноти щастя, яка може бути досягнута”².

Відомий психолог С.Л.Рубінштейн зазначав, що “чим менше ми женемося за щастям, чим більше зайняті справою свого життя, тим більше позитивного задоволення, щастя ми знаходимо”³.

Ця думка своєрідно була сформована ще в філософії стоїків, які проголошували принцип аскетизму, відмови від матеріальних благ заради досягнення більш високих цілей. В античній етиці цю позицію означив Демокрит, який писав, що “щастя перебуває не в стадах і не в золоті. Дружба – ось місце, де живе цей демон. Ні темні сили і не гроші роблять людей щасливими, а правота і багатостороння мудрість”⁴. Більш гіпертрофовано сформулював цю думку римський філософ Сенека: “Презирство до тіла – ось справжня свобода людини”. У практичному житті аскетичний спосіб життя демонстрував Діоген – він все життя носив один і той же одяг, не мився і т.ін. Але й цей “парадокс щастя” не став однозначним. Людська практика показала, що розумне поєднання духовних і матеріальних благ, установка на провідну роль духовності стає у підсумку більш вірною умовою досягнення щастя. Численні рекомендації відносно досягнення щастя і його чинників свідчать про те, що Людина, яка хоче бути щасливою, має знати: 1) на що жити, 2) для чого жити, 3) за що вмерти. Так думає польський поет ХХ

століття Ц.Норвідов. Він вважає, що відсутність однієї з цих складових веде до людської драми, а якщо людина не знає відповіді на два запитання, то це вже трагедія.

Відомий дослідник етичних проблем В.Малахов серед основних чинників людського щастя називає такі:

- 1) задоволення людських потреб;
- 2) свідоме осмислення власного буття;
- 3) цілісність і повнота буття;
- 4) гармонія з собою і навколишнім світом.

При цьому він зазначає, що не хлібом єдиним живе людина, що вона має відчувати недаремність власного буття, його смислову наповненість. Цілість і повнота життя позначають, що щасливою людина відчуває себе тоді, коли вона відчуває себе не “частковим індивідом”, не “гвинтиком”, а органічно включеним у життя взагалі, намагається бути сама собою в кожній одиничній ситуації свого існування. Мається на увазі, що вона має можливість цілковитої самореалізації в роботі, в суспільному житті, в родинних стосунках, в можливості задовольнити свої інтереси в спорті, туризмі, численних хобі та ін. Сюди ж відноситься і сфера кохання, сім’ї, дітей, здоров’я і всього того, що становить повноту життя.

Український письменник В.Винниченко серед умов щастя вирішальною вважав *гармонію з собою і навколишнім світом*. Він писав: багатство, сила, здоров’я, кохання, розум і так далі самі по собі не кожна окрема, ні навіть усі разом, коли вони не погоджені з собою, щастя не дають. Тільки дійова рівновага цих цінностей та погодженість їх між собою та з силами назовні нас дає той стан, який ми можемо з цілковитим правом назвати щастям.

І з іншого боку: розлад цих сил між собою всередині нас або з силами, що поза нами, неодмінно дає те, що ми зevamo нещастям.

Короткий огляд різних розумінь щастя свідчить про те, що людина має найбільші шанси бути щасливою, коли вона менш за все зосереджена на досягненні щастя, коли вона найбільш повно віддається вирішенню реальних змістовних завдань. Розсудлива людина думає про щастя своєї сім’ї, своїх близьких, себе самого. Суспільство, якщо воно вважає себе цивілізованим, теж повинно турбуватись про те, щоб зробити життя людей щасливим. Ось чому завжди існувало немало порад і практичних рекомендацій відносно засобів досягнення щастя.

Проблема смислу життя

Питання про сенс життя є одним з “проклятих” питань філософії. Його осмислювали ті, кого ми називаємо великими вчителями людства: Лао-цзи, Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель... У питанні про сенс життя не може бути остаточного вирішення, тому що проблема сенсу життя пов’язана з розумінням цінностей, які або приймають, або ні. Незважаючи на це, людині необхідно усвідомити смисл свого життя, бо без цього вона не заспокоїться, буде відчувати незадоволеність. Не тільки конкретні люди, що нас оточують,

шукають сенс власного буття, намагаються подивитись на світ очима “співбесідника”, “вийти з себе”. Весь людський світ і буття загалом вимагають перетворення життя у смисл, осмисленої відповіді на “одвічне” запитання: чи є смисл буття, чи ні, а якщо він є, то який він?

Ця моральна проблема пов’язана з моральними уявленнями про смерть, тому що тільки людина з усіх живих істот змушена усвідомлювати кінець особистого буття. Смерть для людини – зло, трагедія, безглуздя. І їй нема виправдання, тому що гине неповторна особистість, котрій нема заміни.

Існує декілька способів осмислення людського буття. У багатьох релігійних культурах створені образи безсмертних богів. Боги Стародавнього Сходу знаходяться у блаженному стані самоспоглядання без мети. Вони можуть досягти усього, але саме тому не роблять нічого. Боги Олімпу безсмертні і вічно молоді, вони сміються, п’ють вино, сваряться, зраджують у сімейному житті, навіть здійснюють злочини, але все це не має особливого значення. Адже життя нескінчене, і все можна змінити, переграти. Страждати, переживати, метушитися – це доля людей.

Марксистське тлумачення смисложиттєвих проблем ґрунтується на тому, що тільки суспільна людина вносить у навколишній світ начала смислу, добра, краси. Поза її практичною діяльністю природа і буття пусті, не мають смислу. Індивідуальне буття людини теж має сенс тільки у зв’язку з інтересами суспільства. Таку точку зору деякою мірою поділяли А.Камю, Ж.П.Сартр (представники екзистенціалізму). До певної міри цей спосіб осмислення життя є продуктивним, але він має суттєві недоліки. По-перше, природа і навколишній світ вважаються лише віддзеркаленням власних інтересів. Виходить, що ставлення людини до них залишаються егоїстичними.

По-друге, така точка зору не враховує, що ми живемо у світі, сповненому такої погрози, як припущення про неминучий кінець фізичного існування людства. Можливість його загибелі у наш час стала цілком реальною. “Безсмертна” культура людства виявляється вразливою і крихкою, як і його фізичне ество. У чому ж тоді сенс людського існування на Землі і кожної людини зокрема? Наше “майбуття” у такому разі стає міфічним і нікому не потрібним.

По-третє, недолік такої позиції виявляється, якщо ми розглянемо відому тезу “любві до ближніх” і “любві до далеких”. Любов до ближніх нам людей єдино реальний і найважчий різновид любові. “Любов до далеких” – рідкісне покликання людської душі, вона властива духовним наставникам, лікарям, обдарованим педагогам та ін. Але така любов орієнтована на ідеальні об’єкти, котрі звичайна людина конкретно сприйняти і уявити собі не може. “Любити усіх, – зазначав М.Горький, – значить не любити нікого”. Така любов нічим не збагачує душу і межує з егоїзмом.

Ось чому зводити сенс людського життя тільки до міркувань про користь нашої діяльності для суспільства, для майбутнього не дають справжнього розв’язання цієї проблеми. Мабуть, осмисленість людського

існування важливо знаходити навколо себе, в реальному бутті, а не в царині “світливих ідей”. Весь навколишній світ набуває сенсу, якщо людина своїми справами і учинками надає йому наявного смислу.

Альтернативний шлях осмислення людського буття має декілька варіантів. Частіше всього люди вважають, що прожити своє життя марно – значить досягти якогось попереднього задуму. Потрібні ідеальні, без життя сприймається як катастрофа. Великий інквізитор в романі Ф.Достоевського “Брати Карамазови” промовляє: “таємниця буття людського не в тому, щоб тільки жити, а в тому, для чого жити”. Тобто в житті потрібен духовний зміст. Л.Толстого мучила проблема: “Перед тим, як зайнятись ... маєтком, вихованням сина, написанням книги, – треба знати, навіщо я буду це робити. Поки я не знаю – навіщо, я не можу нічого робити, я не можу жити”.

Датський філософ К’еркегор зазначає: “Поза глибоким зв’язком духу життя людей є тільки суміш заплутаних подій”.

Роздуми про сенс життя – показник досить високого рівня духовного розвитку особи. Ситуації, при яких виникає “одвічне” питання в основному такі:

1. Катастрофи в особистому житті: смертельний вирок без надії на помилування; тяжка хвороба, нещасне кохання, смерть близької людини та ін. Це так звані “межові ситуації”, коли життя людини ледве зберігається.
2. Катастрофічні зміни в житті суспільства: революції, громадянські війни, економічні і політичні кризи, боротьба за незалежність країни та ін.
3. Серйозне захоплення філософією, релігією, мистецтвом, під час яких людина переоцінює головні пріоритети.

Важливе місце в здобутті життєвого смислу займає спілкування людини зі світом. Мається на увазі, що діяльність самої людини зводиться або до самоствердження певних цінностей, ідеалів тощо. У такому разі людина отримує відчуття цілісності буття. Коли це джерело вичерпується, людина втрачає здатність до само відтворення, що штовхає її до крайнощів.

Спілкування зі світом як один з напрямків здобуття життєвого смислу розуміється у широкому плані: спілкування з цінностями інших культур, іншими людьми, усім світом. Людина, відкрита навколишньому буттю, готова сприймати світ не тільки з позиції власних інтересів, отримує нові смисли – відповіді на запитання, які збагачують її існування.

Повнота людського досвіду, спрямованість на спілкування з навколишньою реальністю, творче осмислення буття надає вагомості людському життю, веде до розумної впорядкованості, культурної організації життя.

Ще одна позиція осмислення життя залежить від розуміння смислу смерті. Піфагор вірив у перевтілення душ, Платон вбачав у посмертному існуванні душі запоруку її причетності до світу ідей, Епікур підкреслював, що смерть не має до нас жодного відношення, оскільки поки ми існуємо, смерть іще не присутня; а коли смерть присутня, тоді нас нема. Християнське тлумачення передбачає невідступну увагу до смерті, воно духовно виважене,

позбавлене надмірної екзальтації її сприйняття.

У Європі за Нового часу складається інша картина. Феномен смерті в цю епоху “немовби” втрачається. Б.Спіноза проголошує: “Людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть”. А.Тойнбі вважає, що таке відношення викликане нездоланим страхом смерті, якого не знали люди попередніх епох.

Саме через це смерть стала забороненою темою. Філософія мовчання про смерть не раз переривалась відчайдушними протестами проти неї. С.Цвейг зазначав, що в прожитому житті зараховуються лише найбільш напружені, хвилюючі миті... Сучасні звернення до концепції смерті як переходу до потойбічного безсмертя пов’язані як з релігійними традиціями, так і з результатами сучасних досліджень у реаніматології.

На наш погляд, страх людини перед смертю, несприйняття кінця свого існування, неможливість повторити життя без помилок породжує масу емоційно забарвлених міркувань. Проте, людина, усвідомлюючи неминучість смерті, замислюється над смыслом життя, бо без нього вона, як зазначав Паскаль, нещасна.

Отже, в історії філософії проблема смыслу життя включає різні аспекти: смысл життя – це боротьба, виховання дітей, насолода і щастя, служіння суспільству, самовдосконалення людини, творіння добра та ін. Інакше кажучи, смысл життя – це вищий ступінь задоволеності нею.

Отже, формально й об’єктивно смысл життя людини полягає в такій діяльності, яка відповідає цінностям досить великого кола тих осіб, з якими взаємодіє ця людина.

Повнота життя – єдина мета всього, що живе, єдина правда для всіх, туга за єдністю, можливість жити у спілкуванні з людьми, які мислять, ці міркування про сенс життя висловлювали філософи різних епох, починаючи від Марка Аврелія й закінчуючи Е.Трубецьким і Я.Е.Франклом. Останній свідчить: “Ми живемо у вік поширеного почуття смысловтрати... Збільшуються ознаки того, що відчуття відсутності смыслу стає все більш поширеним явищем... Сенс життя – чи є він насправді, чи його нема – маємо розуміти в усякому разі як певне вічне начало... Моє життя має бути осмысленим, тільки якщо йому належить вічність”.

Свобода волі і свобода вибору

Однією з найвищих моральних цінностей є свобода. Свобода, за словником В.Даля, це воля, простір, можливість діяти по-своєму, відсутність тиску, неволі, рабства. Питання про свободу філософи вважають “проклятим” питанням, намагаються розгадати “таємниці свободи”, бо від розв’язання цієї проблеми залежать ціннісні орієнтації особистості. Можна вести розмову про свободу дії, свободу вибору, свободу волі. Що ж таке свобода?

Розуміння цього поняття може бути різним: політичним, юридичним, економічним. Античні греки й римляни вважали, що свобода – це природна

властивість людини, це найвище благо, яке треба захищати, якщо йому загрожує небезпека. Почуття свободи пов'язувалось з власною гідністю, раб в античному суспільстві не вважався за людину. За часів рабовласницького суспільства ідея свободи трансформується в ідеал визволення від іноземних загарбників. На монетах Єрусалиму (70 р. н.е.) можна було прочитати: “Другий рік свободи” – вони були присвячені коротким часам антиримського повстання. Християнство трактує свободу як “звільнення у внутрішньому духовному житті. Свобода, яку проголошує Ісус, – не свобода від диктату старозаповітного закону, це свобода вільного вибору, вільної жертви, вільного слухного служіння Богові.

Громадська свобода, свобода особистості у своїх вчинках, політичних поглядах, економічних пошуках починає осмислюватись в епоху Відродження. особистість утверджується в цей час саме завдяки свободі дії, незважаючи на моральний чи аморальний характер дій і вчинків. Подальше формування засад вільного підприємництва в епоху Просвітництва, буржуазні революції XVII – XVIII ст. стали основними віхами на розумінні свободи як моральної цінності. Марксистське розуміння свободи було зафіксоване у відомій фразі: “Свобода є усвідомлена необхідність”.

У той же час існує анархічне розуміння свободи, тлумачення свободи як сваволі, як сили, що підкоряє все. Моральна кваліфікація тої свободи негативна. В історії етики послідовно простежується думка, що свобода людини міститься в розумності. Найбільш загальним визначенням свободи є таке: Моральна свобода – можливість і здатність людини визначити і реалізувати свою моральну позицію, яка забезпечує досягнення мети.

У сучасній етиці свобода розглядається як визначення мети моральної діяльності і задоволеності досягнутими результатами. Представник прагматизму Д'юї розглядав зміст моральної свободи вибору як можливість миттєвої вигоди. Екзистенціалісти Камю, Хейдегер та ін. розуміли моральну свободу як реалізацію еґоїстичної зацікавленості і абсолютну свободу дії особистості. Е.Фромм, підкреслюючи жорстокість сучасного світу, писав про “втечу від свободи”. Релігійна етика вбачає свободу і вибір у моралі в постійному усвідомленні Бога і слідуванні святому письму.

Свобода людини полягає у свободі вибору, а вибір для людини можливий за умови альтернатив, варіантів, ситуацій в моральній практиці. Втілення свободи передбачає добру волю у тих чи інших діях. Якщо ж обставини жорстко регламентовані, то свобода вибору відсутня або обмежена. С.Франкл наводить такий приклад: “Чи вільний той, хто без смислу і мети хитається з боку в бік, йдучи без дороги. Чи вільний той, хто не знає, куди дітись від духовного неробства і духовної бідності”⁸

Отже, виникає питання про свободу вибору в межах чогось відомого людині, бо відносно до невідомого вибір дії не має смислу. У той же час вибір людини завжди відбувається в умовах деякої невизначеності, при наявності деяких варіантів.

Моральний вибір – це перевага однієї лінії поведінки перед іншими

варіантами в залежності від обставин життя людини. Фактори, які впливають на акт вибору, можна звести до такого:

1. Присутність інформації та її достовірність. Без цього вибір неможливий. При цьому треба мати на увазі, що якість інформації завжди залежить від існуючої влади, бо від суб'єктивних бажань тих, хто її постачає. Інформація повинна бути досить повною і правдивою: від цього залежить сам акт морального вибору.

2. Потреби й бажання людини теж є умовою морального вибору. Індивідуальність людини, обставини її життєдіяльності визначає безліч можливих прагнень і бажань і їх характер суттєво впливає на суб'єктивну необхідність вибору.

3. Ціннісні орієнтації і ціннісні уявлення впливають на спрямованість морального вибору. Вони можуть бути індивідуальними, груповими, суспільно-значимими, загальнолюдськими і т.ін. Ціннісні орієнтації являють собою відносно усталені духовні утворення, виступають у вигляді сентенцій, моральних установок, суспільної думки. Суспільне схвалення, засудження, презирство значною мірою впливають на людину, “підказують” бажаний характер морального вибору.

4. Емоційний стан і емоційний фактор, незважаючи на яскраво виражений індивідуальний характер, бувають властиві і окремим соціальним групам, і національним утворенням, і державам. Маються на увазі ті поняття патріотизму, оптимізму, песимізму і все те, що інколи називають менталітетом. Ці фактори суттєво впливають на характер морального вибору окремих народів, особливо коли йде мова про боротьбу за державну або колоніальну незалежність. Для окремої особи емоційний стан під час морального вибору може бути вирішальним. Не випадково психологи поділяють типи особистостей на холериків, меланхоліків, сангвініків, флегматиків – темперамент і характер морального вибору тісно взаємопов'язані.

5. Воля людини як суб'єкта вибору є одним із проявів біологічної природи людини. Інколи ми характеризуємо людину такими словами: “У нього сильна воля”, “У нього слабка воля”. Вважається, що воля притаманна людині від народження і є своєрідним подарунком долі: або щасливим, якщо воля сильна, або нещасливим, якщо вона слабка. У поняття волі входить цілеспрямованість на певні цінності, здатність зробити перший крок до дії. (“Бути чи не бути”). Виходячи з того, що будь-який акт морального вибору націлений на досягнення якоїсь мети, саме воля людини визначає цілеспрямованість її дії. Цілеспрямованість дій людини залежить від знань, які зумовлюють вибір засобів для досягнення мети. Конкретні ситуації морального вибору бувають вкрай різноманітними, але всі вони оцінюються з боку їх значущості і масштабів. Значущість означає можливі наслідки морального вибору (кількість, інтенсивність, довготу), а масштаб – кількість людей, які обирають той чи інший вибір.

Серед найбільш поширених різновидів виборів дослідники етичних

учень називають:

1. Вибір вчинку. Згадаємо моральний вибір Сократа, несправедливо засудженого судом стародавніх Афін до страти. Або втекти і залишитись живим, тим більш, що всі громадяни розуміють несправедливість рішення суду і морально не осудять філософа за цей вчинок. Або піти на смерть, доказуючи, що він поважає закон (хоч і несправедливий) і не боїться страти. Філософ обрав останнє. Адже саме вчинок характеризує людину або суспільство понад усе.

2. Вибір мети і засобів її досягнення. Засобами вважають усе те, що сприяє, на думку того, хто здійснює вибір, досягненню мети. Чи всі засоби допустимі чи ін? Існує відоме гасло: “мета виправдовує засоби”, яке у свій час обґрунтував Макіавеллі. Альтернативна точка зору була висунута у вченні Л.Толстого: “непротивлення злу з насильством”. У ХХ ст. ці ідеї ненасильства були розвинені такими видатними діячами, як М.Ганді і М.Л.Кінг. Третя точка зору знайшла своє теоретичне обґрунтування у філософії Г.В.Гегеля: мета не виправдовує, а визначає засоби. Засоби досягнення виступають як діалектична протилежність мети. Мета не має смислу без засобів, а останні – без мети безглузді. Провідну роль у цій парі: мета – засоби відіграє мета. Вибір високої або низької мети характеризує людину з морального боку. Як кажуть, мета лише визначає засоби, але не виправдовує їх.

Окреслені позиції співвідношення цілей і засобів людської діяльності хоч і не позбавлено певних вад, разом з тим не втратили своєї актуальності. У кожному окремому випадку моральний вибір людини повинен обґрунтовуватись розумними аргументами. Етика ненасильства має певну рацію, вона передбачає толерантність. Але в цілому ряді ситуацій вона означала б прийняття зла, тому не може бути виправдана. Такі відомі філософи, як І.Ільїн, М.Бердяєв, М.Лосський, С.Франк виправдовують застосування сили як тимчасовий відступ від праведності, як трагедію людського буття.

3. Вибір системи моральних цінностей і моральної позиції являє собою засвоєну людиною певну систему моральних норм. Остання формує особисте відношення до моральної позиції. Існували поняття лицарської честі й гідності, моральний кодекс англійського джентльмена та ін. Шляхетність людини передбачає ті чи інші розуміння честі, обов'язку, гідності, відповідальності тощо. Навіть у світі злочинців є свої моральні норми. І людина, опинившись у т ому чи іншому соціальному оточенні, змушена робити моральний вибір, виходячи з моральної практики цієї спільноти. Тобто, діяти за прислів'ям: “З вовками жити – по вовчи вить” або залишити стаю.

Лекція 6. Сучасні проблеми моралі

Мораль не є чимось застиглим, незмінним. Видозміни в моралі пов'язані з національно-культурними, соціальними, професійними зрушеннями, які відбуваються в будь-якому суспільстві. Існує поняття професійної етики: етика юриста, етика лікаря, етика вчителя тощо. Більшість факторів сучасного життя говорять про те, що окремі соціальні групи, прошарки, сім'ї, професії й окремі особистості виявляються в центрі суспільного життя.

Важливим фактором, що впливає на поточні моральні проблеми, є і якісно новий стан техніки, і технології діяльності. Наукові відкриття в галузі хімії, біології, медицини та інших наук дозволяють поставити такі етичні проблеми, як клонування людини, пересадку органів тіла, добровільний відхід з життя (евтаназія) та ін. Вартісні технології, з одного боку, спрямовані на благополуччя людини, з іншого – висувують такі моральні проблеми, з якими раніше людство не стикалось.

Розділ етики, який займається цими проблемами, називається прикладною етикою. Це, як стверджують більшість дослідників (А.А.Гусейнов, Р.Г.Апресян, В.Малахов, С.Золотухіна-Аболіна, І.Л.Зеленкова та ін.) – особлива стадія розвитку норм моралі й етики, конкретна форма їх синтезу. Це особлива форма теоретизування, включена в життєвий процес, причому в термінах самого життя (милосердя, егоїзм, насильство тощо).

Прикладна етика розвивається особливо швидко у так званих відкритих суспільствах (США, Англії, Голландії). Вона ставить такі моральні проблеми, у яких немає стійких філософських думок, рішень, узагальнень. Це – смертна кара, евтаназія, клонування, аборти, трансплантація органів, егоїзм ринкової конкуренції та ін. Ці проблеми вважаються відкритими (невирішеними), оскільки достойні способи їх практичного вирішення або не знайдені, або вважаються недостойними.

Найбільш конкретно проблеми прикладної етики викладені у навчальному посібнику А.А.Гусейнова і Р.Г.Апресяна “Етика” (М., 2000). Доступність викладу, прозорість мови й великий ілюстрований матеріал характеризують розділ, логіку якого й деякі положення ми збережемо у власній інтерпретації. Зокрема, автори вищезазначеного посібника вказують на такі ознаки відкритих проблем моралі. Ось вони:

1. Ці проблеми притягують до себе громадську думку, і свідчать про підвищені етичні вимоги, що ставляться до офіційно узаконеної державної діяльності. Наприклад, у вуличних бійках або сімейних сварках гине більше людей, ніж засуджених до смертної кари за тероризм, умисне вбивство і т.ін. Але саме проблеми смертної кари привертають увагу суспільства більше, ніж вуличні бійки. Чому? Тому що в бійках, сімейних сварках або бандитських розбираннях це відбувається в більшості випадків спонтанно, стихійно, у стані афекту і т.ін., а смертна кара – це свідомий акт держави.

2. Осмислення відкритих проблем моралі вимагає спеціальних знань. Наприклад, медичних при обговоренні допустимості або недопустимості

трансплантації людських органів. Потрібне не тільки вироблення певної моральної позиції, але й визначення критеріїв життя (у тому числі і з позиції тієї або іншої релігії). Наприклад, католицька церква тільки недавно дала свій дозвіл на пересадку (у разі потреби) людських органів, але тільки родичам. До цього питання з точки зору релігійної моралі довго дебатовалося, хоча в звичайній медичній практиці воно було узаконене багатьма державами.

3. Відкриті моральні проблеми часто виступають як виключення з правил. Вони обговорюються різними інстанціями, дебатовуються у сфері фахівців, є предметом відкритої дискусії, оскільки претендують на те, щоб їх узаконили, визнали правомірність, незважаючи на відступи від норми. Так, наприклад, безнадійно хворі люди іноді звертаються до лікаря з проханням прискорити їх відхід з життя, забезпечивши безболісність умирання. Чи має лікар на це право або ця дія (евтаназія) є злочином і підлягає покаранню як вбивство?

4. Відкриті проблеми моралі називаються відкритими, не тому, що не знайдено рішення, а тому що цього рішення немає. Можливо, це одинична проблема, а тут логіка безсила. У багатьох країнах є комітети з етики (при парламентах, держдумах), які покликані в кожному конкретному випадку ухвалювати зважене рішення. Багато телеглядачів бачили, що твориться на засіданнях Державної Думи Росії або Верховної Ради України: бійки, плювки, обливання водою, кидок в обличчя різних предметів... До речі, це буває і в парламентах інших країн. І що? Когось посадили у в'язницю, оштрафували, позбавили статусу депутата? Ні. Дуже вже нешаблонними, трагікомічними (важко підібрати визначення) є ці “витівки” політичних лідерів, щоб їх підвести під дію моральних норм. Звичайно, останні ситуації морально засуджуються як відступ від понять честі, гідності, порядності, врешті решт добра. Але є й такі відкриті моральні проблеми, які претендують на використання зла. Це “брехня в благо”, зрада в ім'я високих інтересів тощо. Відкриті моральні проблеми є виразом плюралізму й вважаються такими, якщо цікавлять суспільство в цілому. Вони сприяють практичному рішенню спірних положень.

Справедливість як одна з категорій моральної свідомості є однією з умов забезпечення впорядкованості й законної відповідальності суспільного життя. Досягнення справедливості є бажаним ідеалом суспільства. Але в практиці буденних відносин людина часто потрапляє в такі ситуації, коли вона вступає в суперечність з цим принципом, хоча бажає залишитися порядною й доброзичливою. Людині необхідно задовольнити особистий інтерес, який розглядається як вище благо. Цей особистий інтерес називається словом егоїзм (від лат. *ego* – Я). Егоїзм означає прагнення до максимального задоволення особистого інтересу без урахування інтересів інших людей, а іноді не на користь їм.

Протилежний за значенням термін альтруїзм означає таку етичну позицію, відповідно до якої кожна людина повинна виконувати безкорисливі дії, спрямовані на задоволення інтересів іншої людини і загальне благо.

Співвідношення альтруїзму й егоїзму можна порівняти за принципом

відношень добра і зла, чесноти й пороку. Але тут є один нюанс. Якщо зло і вада сприймаються етичною свідомістю як негативне явище, то до егоїзму воно відноситься відносно терпимо, оскільки змістовне значення слова “егоїзм” має не тільки моральний, але й соціальний аспект.

Егоїзм, себелюбство – це природне відчуття самозбереження і прихильності до самого себе. “Самолюбність, – за словами Гельвеція, може стати пороком або чеснотою, залежно від смаків і пристрастей людини”. Самолюбність не обов’язково припускає утиск чужих інтересів.

Другий відтінок значення слова “егоїзм” пов’язаний з такими словами, як зарозумілість, самовдоволення. У цьому значенні під егоїзмом розуміють такий стан речей, коли особистість утверджується за рахунок інших, коли всі повинні служити її інтересам або коли людина вважає, що всі повинні слідувати моральним принципам, окрім неї, якщо їй це вигідно. Зрозуміло, що з етичної точки зору ці позиції збиткові: вони суперечать золотому правилу моральності. На це не раз звертали увагу відомі гуманісти: “Якщо комусь не вистачає хисту, він відшкодовує цю ваду посиленою часткою самодовольства” (Еразм Роттердамський).

Але можливе й таке тлумачення егоїзму, себелюбства, яке виражається словами: всі мають право переслідувати власні інтереси, як їм хочеться. Така позиція може бути морально виправданою, якщо дотримується принцип: не нашкодь іншим, не зачіпай інтереси інших. Така версія егоїзму виявляється прийнятною в практичній діяльності, оскільки наближається до поняття раціоналізму, тобто правильних дій, що відповідають встановленим правилам.

Людині в практичній діяльності властиво протиставляти належне й суще, керуватися власним рішенням волі. Правда, в цьому випадку виникають питання: чи завжди раціональна поведінка моральна? Чому віддавати перевагу в разі конфлікту: моральності або раціональності? Іншими словами, потрібно відповісти на питання: егоїстична людина – це погана людина чи ні? Критики егоїзму стверджують, що егоїзм аморальний. Як доказ вони указують на одного з сучасних типів особистості: споживацький тип. Людина цього типу прагне успіху, придбання всіх благ, врешті решт, щастя. Саме по собі це морально виправдано, природно тією мірою, якою це не заважає ближньому. Але річ у тому, що всі цінності людини цього типу – соціальні: гроші, влада, благополуччя сім’ї тощо. Вона довіряє тільки самій собі, її орієнтація є індивідуалістичною. Вона діє залежно від ситуації, і норми моралі для неї відносні, їх амплітуда доходить до аморальності. Особиста вигода штовхає на зневагу прав інших. Люди з іншим типом моральної орієнтації можуть назвати таку людину “міщанином”, “ділягою”, “хижаком”, але у відповідь на це “споживач” може сказати, що він тверезо дивиться на життя, трудиться, не витрачається на дрібниці, все робить з користю. За цими егоїстичними устремліннями вгадується образ активної людини, прагматика, буржуа за соціальною приналежністю й навіть життєлюбця за світовідчуттям. Критики егоїзму називають його аморальним з етичної точки зору. Проте

егоїзм не завжди несе в собі зло. Прихильники цієї точки зору стверджують, що не завжди особистий інтерес є властивістю егоїзму. Як наприклад, оцінити вчинки Одиссея, що запропонував захисникам обложеної Трої прийняти в дар дерев'яного коня, всередині якого сховалися воїни? (“Бійтеся данайців, що приносять дари”, “Троянський кінь”). Що це: військова хитрість, обман або егоїзм? Відповідь неоднозначна. Річ у тому, що в особистий інтерес людини можуть входити такі етичні вимоги, які сприяють загальним інтересам, загальному благу. Для позначення цього варіанту егоїзму в етиці утвердилося поняття “розумного егоїзму” (див. роман М.Чернишевського “Що робити?”).

В етиці Нового часу існує така точка зору (Гоббс, Гельвецій, М.Чернышевский), що хоча кожна людина в першу чергу і прагне задоволення особистих потреб (“своя сорочка ближче до тіла”), серед цих потреб є й такі, задоволення яких не суперечить інтересам інших людей, і навіть сприяє загальному благу. Такими є розумні інтереси, правильно зрозумілі людиною інтереси.

Такий егоїзм є впливовим мотивом економічного й політичного життя, впливає на все життя суспільства. Як соціальна якість особистості егоїзм обумовлений характером таких суспільних відносин, в основі яких лежить корисність (“Що вигідно суспільству, вигідно й мені”). Ця доктрина особливо актуальна в епоху розвинутих товарно-грошових відносин, які спрямовані на конкуренцію, особливо щодо товарів і послуг. Це виражається такою формулою: в умовах вільного ринку людина задовольняє свій приватний інтерес тільки як володар товарів і послуг, що задовольняють інтереси інших людей. Взаємовикористання – ось умова прояву розумного егоїзму.

Господарські відносини всередині будь-якого суспільства будуються на умовах взаємної корисності. І в разі відмови від егоїзму вони перестають мити взаємно корисними. В іншому випадку вони приречені на провал – настає економічна криза.

Звичайно, концепція розумного егоїзму витримує критику в тому випадку, якщо людина, яка дотримується власних інтересів, включена у так званий “суспільний договір”, який є вищим стандартом і утримує її від спокуси, підвищує над конкретними життєвими ситуаціями. У реальному житті, в реальному суспільстві усе складніше, єдині принципи розумності встановити неможливо. Усім добре відомо, що завжди (особливо зараз) існує “тіньова економіка”, кримінальні співтовариства, корупція, конкуренція тощо. Усе це підштовхує людину до порушення закону, правил гри, суспільного договору. Приватний, а не розумний інтерес стає в таких випадках відкритим, непідкореним і веде до аморальних дій.

Цікавим є й питання про мотиви розумного егоїзму. Типовий приклад – безбілетний проїзд у громадському транспорті. З юридичної точки зору, пасажир повинен оплатити проїзд. Але враховуючи можливість (“час пик”, відсутність контролера), – пасажири часто не оплачують його. Пасажиру

вигідно не оплатити проїзд. А транспортна компанія має збитки. “Безбілетництво” одного або декількох пасажирів не приносить прямої шкоди співтовариству, але підриває відношення суспільного договору (кооперації). З точки зору “безбілетників”, безкоштовний проїзд – раціональна лінія поведінки, розумний егоїзм. З більш широкої точки зору, це не вигідно, нераціонально, оскільки не дозволяє організаціям і особам, відповідальним за стан громадського транспорту, оновити парк автобусів, трамваїв тощо. Виникають різні рівні оцінювання однієї й тієї ж поведінки, різні мотиви вчинків і критерії раціональності виявляються різними.

Тут виникає проблема обмеження егоїзму, оскільки у окремої людини немає приватного інтересу сприяти спільному благу. Звичайно говорять про необхідність державних контролюючих органів: прокуратуру, міліцію, податкову поліцію тощо. Вони покликані слідкувати за справедливістю в суспільстві, обмежувати егоїстичні інтереси нахабних людей. Але такі ситуації носять ужене моральний, а правовий характер. Моральна складова буде дотримана тільки в том випадку, якщо окрема людина візьме на себе відповідні обов’язки: не порушувати, дотримуватись інтересів суспільства. Егоїст погоджується дотримати слова, поважати інших, не зашкодити їм тільки за умови реалізації власного інтересу. Виникає конфлікт між меркантильною раціональністю й моральною правильністю вчинка. Егоїст обирає позаморальну раціональність. Перш за все – моє, мій інтерес, моя користь, моя вигода – інше: мотиви, засоби, цілі моральної значимості для нього не мають.

Можливо, варто визнати, що виправдання моралі розумного егоїзму веде до виправдання витончених форм індивідуалізму. Але у звичайній свідомості розумно-егоїстичні концепції виявляють дивовижну живучість, оскільки відповідають практичним умонастроєм в моральності. Вихідна посилка розумного егоїзму здається, на перший погляд, цілком морально виправданою:

- прагнучи особистої користі, я сприяю користі інших людей і суспільства;
- оскільки добро є користь, то, прагнучи власної користі, я сприяю розвитку моральності.

Користь, успіх, ефективність є за такої поведінки людини вищими цінностями. Але питання про те, яким чином, якими шляхами і способами особистий інтерес і користь сприяють загальному благу в практичному житті, залишається відкритим. Як показує практика, надії на взаємну доброзичливість окремих осіб і держави, на розумну організацію справи не виправдовуються, не сприяють розв’язанню конфліктів. Прикладів тому в новітній історії Росії й України багато: гучні афери й судові розслідування у справах “нових росіян” усім відомі.

Однією з відкритих проблем моралі є проблема смертної кари. Чи виправдана вона з моральної точки зору? Адже вона є результатом “відповідної справедливості”: “Око за око, зуб за зуб”. Що таке смертна кара? На це

питання в сучасній літературі дається така відповідь: “Смертна кара є вбивство, здійснюване державою в рамках його права на легітимне насилля”. Можна сказати, що це законне вбивство, вбивство за вироком суду. У даному випадку винесення смертної кари якійсь людині за той або інший злочин обґрунтовується обов’язком держави забезпечити мирне життя й безпеку громадян. Держава має виключне право розпоряджатися життям громадян у певних ситуаціях, передбачених нормами права, які точно встановлюють, що злочин карається позбавленням життя.

Історія застосування смертної кари свідчить про те, що більшість держав застосовують її з моменту свого виникнення й до нашого часу. З розвитком суспільства динаміка смертної кари змінювалася в бік її зменшення або обмеження. Ця динаміка така:

1. Зменшується число видів злочинів, скоєння яких карається смертною карою. Так, російський судєбник XVI століття передбачав смертну кару за 12 видів злочинів, у наш час страта в Росії відмінена. В Англії на початку XIX століття смертна кара передбачалася більш ніж за 200 видів злочинів, у наш час теж скасована. Зараз це стало нормою майже у всіх європейських країнах, а вступ до членства країн Ради Європи передбачає обов’язкову відмову від смертної кари, що є предметом дискусій, як у Росії, так і в Україні. До 2000 року смертна кара відмінена в 55 державах Європи і 25 призупинена.

2. Смертна кара перестала бути публічною в переважній більшості сучасних держав (виключення становлять Китай, теократичні режими, де влаштовуються показові публічні страти за законом Шаріату). Відійшли в минуле й особливо болісні форми смертної кари. Але ще в XVIII столітті Ємельяну Пугачову був винесений смертний вирок, який звучав так: “Пугачову вчинити смертну кару, четвертувати, голову увіткнути на кіл, частини тіла рознести по чотирьох частинах міста й покласти на колеса, а після на тих же місцях спалити”. Сучасні способи позбавлення життя швидші й безболісні.

3. Скорочується коло осіб, по відношенню до яких смертна кара осіб відмінена. Це діти до певного віку, жінки, старі. Суб’єктивне ставлення до смертної кари стало змінюватися з XVIII століття: стали висловлюватися думки про необхідність відміни смертної кари. Проти неї виступали А.Н.Радищев, Л.Н.Толстой, К.Маркс, В.С.Соловйов та інші. В багатьох країнах були прийняті закони, що забороняють смертну кару. Негативне ставлення до такого виду покарання було викликано етичними аргументами, а також правом людини на життя. У сучасній етиці йде дискусія: одні дослідники наводять аргументи на користь смертної кари, інші – проти. Йдеться про етичні, моральні аргументи, тобто ті, в силу яких смертна кара є допустимою й виправданою з погляду справедливості, гуманізму, суспільного блага.

За смертну кару наводяться такі аргументи:

1. Смертна страта є нормальною “відповідною нормою” справедливості і як

покарання за вбивство є моральним актом. Іншими словами, реалізується багатовіковий принцип справедливості “Око за око, зуб за зуб”. Цей довід здається особливо переконливим, оскільки покарання еквівалентно злочину. Але з етичної точки зору еквівалентність не дотримується. Вбивство кваліфікується як злочин. Виходить, що і смертна кара, як акт державної діяльності, прирівнюється до злочину. Психологічно очікування смертної кари, розставання з рідними, огида до ката робить смерть у результаті смертної кари більш важкою, ніж убивство.

Крім того, є ряд законів (у різних країнах), коли смертна кара застосовується не тільки за вбивство, але й за інші види злочинів. У цьому випадку принцип еквівалентності теж порушений.

2. Другим аргументом у виправданні смертної страти є той факт, що вона надає страхітливого впливу на інших людей, які можуть скоїти такі ж злочини. Цей довід спростовується тим, що довічне ув'язнення, довге безпросвітне існування в умовах позбавлення свободи виявляється більш болісним. Не випадково серед осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, часті випадки самовбивства. Крім того, як показує юридична практика і статистика багатьох країн, число злочинів, за які здійснюється смертний вирок, не зменшується. Та й показові публічні страти влаштовуються досить рідко. Тому страхітливе значення смертної кари не слід збільшувати. В історії зберігся хрестоматійний приклад: у 1894 році у Франції страчували якогось громадянина N на площі, де була встановлена гільйотина. Один з глядачів, щоб краще спостерігати за цим видовищем, заліз на дерево, що стояло перед гільйотиною. Поліція хотіла його зняти, тому його добре запам'ятали. Через рік цю людину страчували на цьому ж місці за такий же злочин, який вчинив громадянин N.

3. Ще один з аргументів, який реабілітовує смертну кару, звучить так: смертна страта приносить благо суспільству тим, що звільняє його від особливо небезпечних злочинців, до того ж це найпростіший і дешевий спосіб звільнитися від злочинця. Правда, при цьому забувається, що злочинець міг би відшкодувати збиток, знаходячись в умовах довічної тюремної ізоляції якою-небудь працею, пов'язаною з безпекою для здоров'я.

Це основні аргументи в підтримку смертної страти, які з етичної точки зору, неспроможні. Але є ще й конкретні моральні аргументи проти неї. Вони зводяться до такого:

1. Смертна кара морально розбещує суспільство не тільки тим, що є прямі виконавці цього акту (кати, судді, прокурори), але тим, що стимулює самосуд (наприклад, над насильником, вбивцею, злодієм). Останнє явище (самосуд) виникає тому, що громадяни починають сумніватися в тому, що урядовці сумлінно виконують свій обов'язок, що вони “куплені”, корумповані тощо. Цей факт останніми роками в колишніх республіках СРСР визнається відкрито багатьма авторитетними суспільними діячами.

2. Смертна страта як правовий акт незаконна, оскільки її

визнання порушує головний принцип права: рівновага особистої свободи і загального блага. Виходить, що смертна кара – це війна нації з громадянином. Покарання повинно індивідуалізуватися. А у разі смертної кари емоційний шок, стрес так сильно впливає на родичів, що призводить до тяжких захворювань, моральних страждань тощо. Крім того, в судовій практиці трапляються помилки, коли смертний вирок, зважаючи на якісь додаткові обставини, факти визнається помилковим. Але він уже виконаний... У цьому випадку порушується один з принципів юридичного права: відновлення покарання. Таких порушень налічуються сотні. Так, у США за всю історію було винесено 349 помилкових смертних вироків, 23 з яких були приведені у виконання. Немає сумніву, що в СРСР їх було не менше.

3. Смертна страта порушує межі компетенції людини в тому значенні, що ніякий суддя не може безумовно судити про винність людини або говорити про абсолютну непоправність злочинця. Чимало фактів говорить про те, що смертний вирок надає великого очищувального впливу на людину, примушує переосмислювати життя. А в деяких випадках, навіть якщо вона не є помилкою, смертна кара здійснюється, коли в цьому немає необхідності. Багато хто помічає, що судді, що зачитують смертний вирок, поводяться з психологічної точки зору незвичайно: вони відчувають внутрішнє здригання, тремтить голос, інтонація мовлення різко змінюється тощо. Та і професія ката викликає огиду й ніколи ніким не афішується.

4. І нарешті, смертна страта є замахом на основний моральний принцип самоцінності життя, його святості. Не випадково у всіх релігіях світу є заповідь не “убий”, не “заподіюй шкоди нічому живому”, а в буддизмі принцип “ахімси” зведений до абсолюту. Тому будь-яка аргументація на користь смертної кари є спробою стверджувати, що вбивство є цілком розумним явищем. Російський філософ В.С.Соловйов висловив цю думку досить категорично: “Смертна кара є вбивство як таке, абсолютне вбивство, тобто принципове заперечення корінного морального ставлення до людини”. Насамкінець слід підкреслити, що в даному випадку аргументи проти смертної кари носять швидше етичний характер і точки зору логіки можуть піддаватися критиці. У багатьох країнах, особливо в Росії, громадська думка в цілому підтримує практику смертної кари. Особливо в умовах, коли тероризм стає чи не постійним явищем. Обурення суспільства цілком виправдане і зрозуміле. Жадання помсти природне, а емоційна реакція виключно сильна і здатна заглушити голос розуму. Тут потрібно брати до уваги й силу історичної інерції в застосуванні смертної кари, і характер офіційної ідеології, і конкретні періоди соціальних потрясінь. Та все ж... людство рухається в тому напрямі, де смертна кара як державний акт буде заборонена. Дискусії з цього приводу вселяють надію.

Існує така міждисциплінарна галузь знання і практичної діяльності, як біомедична етика. Вона досліджує етичні проблеми, пов'язані з новими технологіями в галузі медицини: клонування, трансплантація органів, штучне

розмноження, евтаназія. Це експерименти, досліди на людині, це відношення до живого. Ця наука отримала назву евтаназія, що буквально означає легку, прекрасну, приємну смерть. Медики називають це безболісним приведенням до смерті безнадійно хворої людини. В особливих ситуаціях за допомогою нових лікарських препаратів і медичних технологій життя безнадійно хворого можна підтримувати, але в несвідомому стані. Можна уникнути цього несвідомого стану, продовжити життя, але це буде болісний для пацієнта процес, який все одно закінчиться летальним результатом. Навколо цих проблем розвернулася дискусія, яка має відношення до моралі. Суть її полягає не в тому, як найбільш безболісно умертвити безнадійно хвору людину, а в ухваленні рішення про проведення евтаназії – тобто шляхом здійснення або нездійснення якихось дій (уколу, препарату тощо), щоб допомогти йому спокійно померти.

Ця моральна проблема стала актуальною в останні 10-15 років, у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу спочатку в рамках охорони здоров'я. Потім стала дискутуватися на державному рівні в ряді європейських країн і завершилася ухваленням законодавчих актів (Голландія), які допускали в певних випадках і за певних умов процес евтаназії.

Проблема добровільного відходу з життя (за допомогою спеціальних засобів) безнадійно хворої і страждаючої від жахливих болів людини існує як моральна дилема для тих, хто визнає гуманістичний принцип безумовної цінності людського життя, хто бажає один одному тільки блага. Якщо стосунки людей напружені, ворожі, пройняті недовірою, ні про яку евтаназію не може бути й мови. При ситуації евтаназії виникає проблема морального вибору: приймати або не ухвалювати рішення з приводу добровільного відходу з життя. Звичайно, треба зважаючи на те, що евтаназія сприймається як винятковий випадок і гуманне, поважне ставлення до тієї людини, якій допомагають умерти.

Проблема вибору при евтаназії торкається двох сторін: лікаря і пацієнта. Якщо лікар, розуміючи як професіонал, що пацієнт безнадійно хворий, фізично страждає, ставиться до процесу вмирання пасивно, тобто не скоює дій, які підтримують життя, – це пасивна евтаназія. Якщо лікар цілеспрямовано скоює спеціальні дії, що прискорюють смерть, наперед ухваливши це рішення, – це активна евтаназія. Існує також поняття добровільної і недобровільної евтаназії, якщо вибір робиться пацієнтом. Добровільна евтаназія припускає, що пацієнт наперед в юридично встановленій формі виражає свою волю на випадок необоротної коми. Ця практика широко поширена в США і деяких країнах Заходу. Недобровільна евтаназія здійснюється без безпосередньої згоди хворого і юридичного оформлення, але це не означає, що вона суперечить його волі. Частіше буває так, що пацієнт через хворобу не може виразити свою волю наперед, але ті люди, які ухвалюють рішення про евтаназію, припускають, що хворий побажав би цього.

Добровільна й активна, недобровільна й пасивна евтаназія має як

прихильників, так і супротивників. З приводу недобровільної й активної думки частіше бувають негативними. Якнайбільше “за” добровільну евтаназію з боку хворого й пасивну з боку лікаря. На користь такої ситуації наводяться такі аргументи:

Життя є благо тільки тоді, коли задоволення переважають над стражданнями, а позитивні емоції над негативними. Тобто, якщо життя стає суцільною мукою, вона перестає бути бажаною метою.

Життя є таким до тих пір, поки воно є свідомим, знаходиться у сфері моральних відносин, у полі культури. У разі деградації особи до чисто вітальної, тваринного стану пацієнт може розглядатися як річ, об’єкт, не більше. Такий стан можна порівняти з сухим деревом – його потрібно зрубати.

Життя на стадії вмирання в наш час може підтримуватися за допомогою високих технологій. А це обходиться дуже дорого. І засобів, які витрачаються на підтримку життя одного хворого, могло б вистачити на лікування сотень, а то й тисяч людей, які можуть видужати.

Це основні докази, що реабілітують евтаназію з морального боку. Але кожен з них, на думку ряду філософів, уразливий, тобто може бути спростований.

Перша позиція: якщо життя – суцільна мука, страждання і немає надії на припинення, з ним треба розлучитися – може бути спростований таким чином: життя є благо й залишається благом навіть тоді, коли стає стражданням. Що гірше: життя в стражданнях або відсутність життя? На це питання цілком упевнено не можуть відповісти навіть прихильники евтаназії. Аргументувати допустимість добровільної евтаназії тим, що така воля хворого, теж не можна. Адже він знаходиться в такому стані, що його рішення визначено його важким станом. Тому не всі визнають право на самовбивство.

Друга позиція: життя до тих пір є благом, доки воно свідоме, гідне, має культурно-етичну форму викликає з боку супротивників евтаназії таке заперечення.

Людина, дійсно, у фізіологічному, медичному значенні може, на жаль, опуститися до рослинного, зоологічного рівня. Але є рідні, близькі, яким вона дорога і як висохле дерево. Мораль виявляється в плотсько-конкретній формі, на рівні емоцій. Адже навіть могили предків є предметом благоговійного поклоніння з боку дітей: вони нагадують про тих людей, яких ми знали, любили і т.ін. Немає абстрактної матері, друга, коханого... Це моя мати, це мій друг, мій брат... Відповідно, наше моральне ставлення може поширюватися й на живе тіло, хай навіть воно знаходиться на біологічному рівні життя. Життя й у формі рослин викликає певне благоговіння. Пригадаємо берізку на похоронному горбику.

Третя позиція: евтаназія виправдана тому, що підтримка життя безнадійно хворого дуже дорога й носить чисто практичний характер. Вона має значення, але не береться до уваги, коли евтаназія виправдовується з етичної

точки зору. Питання фінансування медицини носять економічний характер. Таким чином, аргументи “за” і “проти” евтаназії приблизно рівноцінні, еквівалентні, мають під собою підстави. Але багато хто, якщо не більшість дослідників моральної сторони цього порівняно нового явища нашого життя, виступають усе ж таки проти евтаназії. Причин декілька. Ось найвагоміші:

1. Санкція евтаназії збільшує небезпеку зловживання з боку лікарів і родичів. Лікарі не люблять лікувати безнадійно хворих пацієнтів – можна втратити репутацію. Родичі можуть бажати смерті хворому й погодитися на цей факт через спадок.

2. Евтаназія порушує принцип святості людського життя. Світосприйняття людини таке, що будь-яке життя є благо. А якщо ми визнаємо, що тільки гідне життя благо, то ми вже знімаємо заборону на саме життя, що не є етичним.

У медичній практиці останніх років відомі випадки, коли лікарі виходячи зі співчуття, робили безнадійно хворим смертельні ін'єкції. Ставши надбанням гласності, ці випадки вели до порушення кримінальних справ за фактом умисного вбивства, навіть якщо були записки хворих з проханням про евтаназію. Вважати евтаназію благою справою, морально виправданою, мабуть, не варто. У тих країнах, де практика евтаназії має упорядковані форми, рішення приймаються колегіально: комітетами з етики. До складу цих комітетів, окрім лікаря, входять й інші медичні працівники й адміністрація лікарні, але так само обов'язково священник, юрист, працівник служби страхування, філософ-етик та ін. Сам спосіб прийняття рішення – колективний і говорить про його винятковість. Адже, з одного боку, це важке рішення, воно буває у край рідкісним, виходить за загальноприйняті етичні норми, з іншого, – воно таїть у собі небезпеку зловживань. Звідси таке авторитетне представництво в комітеті з етики.

Насильство – це складова культури. Воно вживається виключно для характеристики людських відносин і означає будь-яке застосування сили й загрозу її застосування з метою примусити інших людей поводитися так, а не інакше, звести нанівець якісь зусилля або зробити іншим людям щось погане просто заради власного задоволення.

У живій мові слово “насильство” має явно негативний емоційно-етичний відтінок, а в більшості філософських і релігійних учень насильство вважається злом. Категорична заборона його виражається відомою заповіддю: “Не убий!”. Насильство виступає синонімом морального зла. Але разом з тим суспільна свідомість і етика в тому числі, допускають такі ситуації, в яких насильство одержує виправдання.

Так, наприклад, відомий російський філософ І.А.Ільїн вважав, що потрібно розрізняти поняття насильства й фізичного примушення. Друге він виправдовує, але тільки в тому випадку, якщо воно застосовується для припинення зла. При цьому зло повинне бути справжнім, а інших засобів для його припинення, окрім примушення, немає. Відомий діяч революції Л.Д.Троцький у роботі “Їх мораль і наша” доводить, що без насильства не

можна протистояти самому насильству. Він виправдовує революційне насильство пролетаріату.

У широкому значенні під насильством розуміється придушення людини, не тільки фізичне, але й економічне, політичне, психологічне і всяке інше. У вузькому значенні насильство зводиться до фізичного й економічного збитку, який люди наносять один одному (убивства, пограбування, підпали, терористичні акти і т.ін.). У такому розумінні насильства не враховується мотивація поведінки насильника. Припустимо, під час розгону демонстрації поліцейський б'є палицею людину. Є біль, не тільки фізичний, але й етичний. А є біль від вивихнутої руки. У фізичному значенні між ними немає різниці. В етичному відношенні різниця величезна.

З погляду етики насильство аморально. Діяти морально – значить діяти з відома тих, кого ці дії стосуються. Скоювати насильство – значить скоювати дії, які неприйнятні для тих, проти кого вони спрямовані.

Ненасильство – ця принципова стриманість від того, щоб ставити свою волю вище за волю іншого. Це визнання того, що кожна людина цінна сама по собі. Разом з тим, слід пам'ятати, що ненасильство не означає відмову від оцінки дій іншої людини. Оцінка вчинку може бути найнегативнішою. Але заборона насильства є першим і основним принципом моралі, оскільки насильство саме по собі протилежно їй.

З побутової, практичної точки зору окремі дослідники визнають виправдане або невинуватене насильство. Дійсно, а як би виглядав світ, якби не було покарання за зло. Можна посилатися на Нагірну проповідь і заклик Ісуса Христа не опиратися злу насильством. Цю моральну заповідь відстоював і Лев Толстой, автор відомої моральної філософської доктрини “непротівлення злу насильством”. Можна заперечити, що Ісус і сам скоював насильство, виганяючи з храму торговців. Та і вся людська історія свідчить про те, що насильство було її невід'ємною частиною. Війна – це колективне насильство. А світ без війни фактично не існував.

Проблема: виправдано або невинуватене насильство особливо наочно виявляється в конфліктних ситуаціях. Загальна межа цих ситуацій: різне розуміння добра і зла. Те, що для одних добро, інші вважають злом і навпаки. Виникає моральне протистояння, в якому опонент стає ворогом, аргументи і факти – зброєю, а потім з'являється поле битви. Конфлікт росте, як на дріжджах. Виходить, що етично виправдати або аргументувати насильство можна тільки розділивши людей на добрих і злих. А це зробити не можна, оскільки ідеальних ситуацій не буває, характеристики вчинків і людей завжди конкретно-історично обумовлені й емоційно насичені. Врешті решт, людською свідомістю створюються деякі експресивно наповнені образи, які покликані надихати лякати, устрашати, але не доводити. Це в християнстві образи Бога і Диявола, в ісламі в образі аллаха і шайтана тощо.

У практичному житті ми відділяємо виправдане насильство від невинуватеного, посилаючись на мету, заради якої насильство застосовується. Якщо мета поза всяких сумнівів справедлива, наприклад,

боротьба з жорстокою тиранією, насилля виправдане, хоча й не завжди розсудливе. Мета, яка виправдовує насилля, повинна бути зрозумілою, чітко обкресленою (боротьба за незалежність країни, вбивство жорстокого деспота, покарання злочинця).

Та все ж, на моральному, етичному, високому рівні насильство виправдано. Усім відома біблійна розповідь про Магдалину, що Кається, жінку, яка була викрита в перелюбстві і згідно з канонами іудаїзму (Тора) повинна була побита камінням. Ісус, який був покликаний фарисеями здійснити правосуддя, запропонував кинути в неї камінь тому, хто \; безгрішний, таких не виявилось. Ісус теж відмовився бути суддею. Висновок: люди не ангели, і ніхто не володіє абсолютним привілеєм виступати представником добра й указувати, в кого кидати каміння. Якщо ж хтось вважає себе правим оголосити інших носіями зла, то й інші мають право зробити те ж саме відносно нього. Є ситуації, коли люди не можуть прийти до угоди, що вважати добром, а що злом. Такі ситуації створюють атмосферу ворожнечі, виходять за рамки моралі й вирішуються без участі розуму – силою, війною тощо.

У той же час, зараз досить популярною є думка (особливо серед політиків), що засуджувати насильство не можна. Світ повен агресії, злочинів, тиранії. Очищаючою й одночасно рушійною силою є насильство. На наш погляд, ця думка хибна. Усе існування людства доводить, що ненасильство превалює над насильством. Якби це було не так, то людство б до нашого часу не збереглося.

Питання для самоконтролю

- Що таке “етос”? Як виникли терміни “етика” і “мораль”?
- Що є предметом етики?
- Які сфери людського життя становлять інтерес з погляду моралі?
- Що таке мораль? Чи існує вона в первісному суспільстві?
- У чому зв’язок моралі, права і політики?
- Які складові входять до структури моралі?
- Що означає здатність моралі до універсалізації?
- Які функції моралі вважаються найважливішими? Обґрунтуйте.
- Що таке “золоте правило” моральності й чого воно вимагає від людини?
- Які основні моральні риси властиві українській національній культурі?
- Що таке імперативність моралі?
- Що таке моральна свідомість?
- Які риси характеризують моральні норми і принципи?
- Чим відрізняється моральна гідність людського вчинку?
- Які основні компоненти моралі можна виділити?
- Що таке моральна цінність?
- Назвіть основні концепції добра.
- Які різновиди морального зла виділяють дослідники моралі?
- Які загальні риси морального зла його характеризують?
- У чому вбачали роль зла Гегель, Ніцше та інші?
- Конструктивна чи ні, на Вашу думку, роль зла?
- Дайте змістовну характеристику образів світового зла в релігії, міфології, мистецтві.
- Чим виправдовував свій вчинок Сальєрі, отруюючи Моцарта?
- Чи можна бажати зло заради самого зла?
- У якому розумінні людині потрібен власний “досвід зла”?
- Що робить проблему смислу життя людини “одвічною”?
- Які чинники осмисленості існування людини Ви вважаєте найважливішими?
- Дайте історичний огляд поглядів на проблему сенсу життя.
- Які філософські тлумачення смерті Ви знаєте?
- Чому людська мораль засуджує самогубство?
- Як виявляється взаємозв’язок добра і зла в реальному житті?
- Віра в Бога і осмисленість буття: цей зв’язок обов’язковий чи ні?
- Як Ви розумієте категоричність морального обов’язку?
- У чому естетична привабливість образів Демона (Врубель), Каїна (Байрон), Сальєрі (Гете)?
- У чому провина Люцифера, який був ангелом, а став Сатаною?
- Звідки взялося зло? Як відповідає на це Біблія?
- У чому полягають функції моральної самосвідомості?

Як співвідносяться честь і гідність людини?
Чим відрізняються поняття совісті й сорому?
Як осмислюється свобода людини в етиці?
Можлива “чиста совість” чи ні? Чому?
Як Ви розумієте поняття імперативності моралі?
Чим визначається моральний аспект свободи?
Що є важливішим для моральної оцінки вчинку: мотив чи результат?
Чому?
У чому полягають моральні аспекти такої проблеми, як евтаназія?
Смертна кара: “за” чи “проти”? Обґрунтуйте Вашу думку.
Як Ви оцінюєте з точки зору моральності клонування і пересадку органів?
Які парадокси сімейного життя здаються Вам аморальними?
Яку роль відіграє етикет у культурі спілкування?
Як Ви розумієте справедливість і милосердя?
Чому любов є основою християнської етики?

Тематика рефератів з етики

Мораль і релігія.
Моральний ідеал Конфуція.
Етичні погляди у філософії буддизму.
Моральні цінності людини античності.
Етична концепція Платона.
Етика Аристотеля.
Основні положення етики Сократа.
Етичний ідеал Епікура.
Стоїцизм як етика аскетизму.
Первісні норми моралі.
Християнська мораль: цінності і протиріччя.
Мораль і право як різні форми нормативної регуляції.
Моральні цінності національного буття українського народу.
Моральні норми і принципи.
Смисл буття у світогляді Л.Толстого.
Проблема трагічного зла в творчості М.Лермонтова.
Смисл життя у філософії екзистенціалізму.
Краса, добро і зло в образах романів.
Роль зла у філософії Ф.Ніцше.
Добро і зло в роздумах літературних героїв Ф.Достоевського.
Імперативність моралі у філософії І.Канта.
Історичний розвиток вчення про справедливість.
Совість і сором як категорії моральної самосвідомості. Честь і гідність людини: історичний розвиток цих понять.
Щастя як категорія моральної свідомості.
Обов'язок і відповідальність як моральні виміри особистості.

Егоїзм як моральна проблема.
Становлення утилітарної етики.
Сутність “живої етики” М.Реріха.
Проблема смертної кари на сучасному етапі.
Моральні проблеми сучасної медицини.
Основні проблеми екологічної етики.
Етичний аспект поняття свободи.
Способи осмислення людського буття.
Взаємовідношення добра і зла.
Моральні мотиви і цінності.
Моральне зло, його походження і сутність.
Свобода вибору і свобода волі.
Політика і етика.
Осмислення феномену смерті в етиці.
Історичні форми моралі.
Мораль феодального суспільства (Середні віки).
Особливості буржуазної моралі.
Етикет як елемент моральності спілкування.
Моральна цінність сім’ї.
Любов і її види.
Моральна цінність дружби.
Толерантність як передумова людського спілкування.
Повага, співчуття і милосердя як виміри людського спілкування.
Культура спілкування і етикет.
“Відкриті” проблеми моралі сучасності.

Творчі завдання

1. Прокоментуйте вірші цих поетів з точки зору взаємодії добра і зла:
Добру и злу дано всегда сражаться
И в вечной битве зло сильнее тем,
Что средства для добра не все годятся,
Меж тем, как зло не брезгует ничем.
Мирза Шафи
Добро должно быть с кулаками,
Добро суровым быть должно,
Чтобы летала шерсть клоками
Со всех, кто лезет на добро.
С.Куняев
2. Як Ви розумієте відомі слова Мефістофеля з поеми Гете “Фауст”
“Я – тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого”?
3. Яке ставлення до навколишнього світу проголошує поет, які моральні скарби він вважає найвищими?
Світ який – мереживо казкове!..

Світ який – ні краю, ні кінця!
Зорі й трави – мрево світанкове,
Магія коханого лиця.
Світе мій гучний, мільйонноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий!
Не шкодуй добра мені, людині,
Щастя не жалій моїм літам –
Все одно ті скарби по краплині
Я тобі закохано віддам.

Василь Симоненко

4. Яку позицію стосовно добра і зла висловили відомі поети Близького Сходу?

Смысла нет перед будущим дверь запирасть.
Смысла нет между злом и добром выбирать.
Небо мечет вслепую игральные кости.
Всё, что выпало, надо успеть проиграть.
Мир чреват одновременно благом и злом.
Всё, что строит, пускает немедля на слом.
Будь бесстрашен, живи настоящей минутой,
Не ленись о грядущем, не плачь о былом...

Омар Хайям

Всё, что будет: и зло, и добро – пополам
Предписал нам заранее мудрый калам.
Каждый шаг предначертан в небесных скрижалях,
Нет смысла страдать и печалиться нам!

Мухаммед Газали

Яка релігія Близького Сходу поділяє цю точку зору? Чому?

5. Дайте розгорнуту характеристику двох типів особистості, що втілені у вірші Бориса Олійника “Вибір”.

Над штормом, над шабельним зблиском,
Над леготом теплим в житах
Гойдається вічна колиска
Маятником життя;
Життю – ні кінця, ні начала.
І вічно по колу землі:
Комусь – лебеді від’ячали,
Комусь – ще сурмлять журавлі.
Один передбачливо очі
Прикрив ще за крок від межі,
Ввійшовши клітиною ночі
Тихенько: чи жив, чи й не жив?

А інший – не кроки не міряв:
Летів, і гримів, і ... згорів,
І люди відкрили в сузір'ях
Зіницю нової зорі.

Як Ви розумієте сенс життя з цих різних моральних позицій?

6. Які цінності схвалюють ці великі поети?

Хорошо в лугу весёлым кругом
Хороводом дружеским идти,
Пить вино, смеяться с милым другом
И венки узорные плести...
Болью, страстью, лаской изойти.
Но достойней за тяжелым плугом
В свежих росах поутру идти.

О.Блок

Счастлив тем, что целовал я женщин,
мял цветы, валялся по траве,
И зверьё, как братьев наших меньших,
Никогда не бил по голове.

С.Єсенін

7. Чим відрізняється вибір моральних цінностей, які проголошують ці поети?

Можна вибрати друзів і дружину.
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибрати.

Василь Симоненко

Если бог нас своим могуществом
После смерти отправит в рай,
Что мне делать с земным имуществом,
Если скажет он: выбирай?
Мне не надо в раю тоскующей,
Чтоб покорно за мною шла,
Я бы взял с собой в рай такую же,
Что на грешной земле жила.

.....
Взял бы в рай с собой друга верного,
Чтобы было с кем пировать,
И врача, чтоб в минуту скверную
По-земному с ним пировать.

К.Симонов

8. У вірші “Самовбивці” відомий український поет з Луганщини дає таку оцінку української нації з точки зору її ворогів:

Ми – репані жителі Хохландії,
Ми – хохли з обвислими вусами,
Ми – ледарі і боягузи,

Ми – куркулі і підкуркульники,
Ми – бандити, зрадники, поліцаї,
Ми – мазепівці,
Ми – петлюрівці,
Ми – бандерівці, –
Нам нічим оборонятись від нападів,
від будь-яких образ.
Кинutih нам, ким не заманеться.
Наша артилерія – чумацькі випряжені вози,
що поціляють задертими догори дишлами
у ворога, який наступає на нас звідки і звідусіль,
наша авіація – вітряки,
сконцентровані на одному бойовому аеродромі
у музеї народної архітектури просто неба.

Звичайно, це хибні, “ворожі” морально-політичні оцінки. Але які з них можна віднести до моральних, а які – до політичних? Спростуйте їх своїми моральними оцінками нашого народу з точки зору ментальності українців.

9. У чому вбачає смисл буття відомий український поет?

Ти знаєш, що ти людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.
Більше тебе не буде,
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди –
Добрі, ласкаві й злі.
Сьогодні усе для тебе –
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба –
Гляди ж, не проспий!

Василь Симоненко

10. Які східні світоглядні позиції займає ліричний герой таких рядків:

О весна, без конца и без краю!
Без конца и без краю мечта!
Узнаю тебя, жизнь, принимаю
И приветствую звоном щита!

О.Блок

11. Які смисложиттєві пошуки хвилюють цих майстрів літератури і як вони уявляють сенс життя?

Таков закон: все лучшее в тумане,
Прошедшее – иль больно, иль смешно –

Не миновать нам двойственной сей грани!
Из смеха звонкого и из глухих рыданий
Созвучие Вселенной создано.

В.С.Соловьёв

Что меня родило? Пламя!
Ненасытная веками
Ум и душу жгла тоска.
Свет – вот всё, что расточаю!
Прах – вот всё, что оставляю!
Пламя! Наверняка!

Ф.Ніцше

12. Як би Ви відповіли на питання, поставлені в цьому вірші Л.Мартінова?

Зачем любить и ненавидеть,
Растить цветы и звёзды видеть,
Зачем искать, зачем терять,
Зачем былое вспоминать?
Зачем живые все живут?
В чём смысл жизни заключён,
В чём заключён её закон?
И не даёт покоя мне,
Моей усталой голове
Один мучительный вопрос:
Зачем родился я и рос?

13. Які моральні цінності переважають в осмисленні сенсу життя: колективізм чи індивідуалізм? Поміркуйте над рядками поета:

Остановить бы время, отдышаться.
Не торопясь, подумать обо всём.
Кто мы такие, чтоб на свет рождаться?
Зачем пришли и для чего живём?
Как мы различны все, неповторимы,
У каждого свой образ и судьба:
То радостью, то горестью томимы.
В одних глазах огонь, в других – мольба.
Кто я такой? Что я среди вас такое?
Понять мне трудно самого себя:
Чего хочу, борьбы или покоя?
Жить без любви иль умереть любя?

В.Тарасов

Чим пояснити неоднозначність розуміння поставлених тут проблем?

14. Які моральні сумніви бентежать ліричних героїв цих рядків? Розкрийте їх зміст більш детально.

Смотрю на море жадными очами.
К земле прикованный, на берегу...
Стою над пропастью – над небесами, –

И улететь к лазури не могу.
Не ведаю, восстать иль покориться,
Нет смелости ни умереть, ни жить...
Мне близок Бог – и не могу молиться,
Хочу любви – и не могу любить.

З.Гіппіус “Бессилие”

... Земля мне чужда, небеса недоступны,
Мечты навсегда, навсегда невозможны.
Мои упования пред миром преступны,
Мои вдохновения пред небом ничтожны!

В.Брюсов “Мучительный дар”

15. У чому вбачають радість життя ліричні герої О.Пушкіна, О.Блока, С.Єсеніна:

... Но не хочу, о други, умирать,
Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать;
И ведаю, мне будут наслажденья
Меж горестей, забот и тревоженья:
Порой опять гармонией упьюсь,
Над вымыслом слезами обольюсь.
И может быть – на мой закат печальный
Блеснет любовь улыбкою прощальной.

О.Пушкін

16. Чим пояснюється песимістичне сприйняття життя, поетично сформульоване в цих рядках? Як воно зумовлено суспільно-політичними обставинами тих часів?

Молчи, прошу, не смей меня будить.
О, в этот век преступный и постыдный
Не жить, не чувствовать – удел завидный...
Отрадно спать, отрадней камнем быть.

Ф.І.Тютчев. Из Мікеланджело, “Наш век”

Любить? Но на время не стоит труда,
А вечно любить невозможно.

.....

Темно иль ничтожно.
Что страсти? Померкнет их сладкий недуг
Пред хладным вниманьем рассудка...
А жизнь, как посмотришь с холодным вниманьем вокруг,
Такая пустая и глупая шутка.

М.Лермонтов

17. Як змінюється життєсміслові відтінки людини залежно від її віку? Чи згодні Ви з поетом?

Мы пьем из чаши бытия
С закрытыми очами,
Златые омочив края

Своими же слезами.
Когда же перед смертью с глаз
Завязка упадает
И всё, что обольщало нас,
С завязкой исчезает,
Тогда мы видим, что пуста
Была золотая чаша.
Что в ней налито – мечта,
И что она – не наша!

М. Лермонтов “Чаша жизни”

18. Поясніть, як Ви розумієте зміст метафоричного сприйняття минулого:

Жизнь наша в старости – изношенный халат:
И совестно носить его, и жаль оставить;
Мы с ним давно сжились, давно, нас с братом брат;
Нельзя нас починить и заново исправить.
Как мы состарились, состарился и он;
В лохмотьях наша жизнь, и он в лохмотьях тоже,
Чернилами он весь расписан, окроплён,
Но эти пятна нас узоров всех дороже.

П. В'яземський

19. Як Ви розумієте суб'єктивність сприйняття людської особистості? Що гарантує нам толерантність у царині спілкування, на думку Ліни Костенко:

Коли буду я навіть сивою,
І життя моє піде мрякою,
Я для тебе буду красивою,
А для когось може й ніякою.
А для когось лихою, впертою,
Ще для когось відьмою, коброю.
А між іншим, якщо відверто,
То була я дурною і доброю.

.....
І в житті, як на полі мінному,
Я просила в цьому сторіччі
Хоч би той магазинний мінімум:
– Люди, будьте взаємно ввічливі! –
І якби на те моя воля,
Написала б я скрізь курси вами:
– Так багато на світі горя,
люди, будьте взаємно красивими!

Ліна Костенко

20. Прочитайте ці рядки, висловіть своє сприйняття щастя:

Счастье – это соучастье
В добрых человеческих делах,

- В жарком вздохе разделенной страсти,
21. Яка модель світобачення й часу відображається в таких рядках Лесі Українки? Як це характеризує відповідну добу?

Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, –
стане початком тоді мій кінець.

стане початком тоді мій кінець.

Будуть приходити люди,
Вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.

Я обізвуся до них
Шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.

22. Який ідеал людини проголошується в словах українського поета Миколи Вороного:

Душа бажає скинуть пута,
Що в них здавен вона закута,
Бажає ширшого простору –
Схилитись і летіти вгору,
Життя брудне, життя нікчемне
Забути і пізнати надземне,
Все неосяжне – охопити,
Незрозуміле зрозуміти!

23. Смертна кара. Мораль і право. Як пояснити з погляду моральності і культурних універсалій таку правничу традицію Київської Русі, як заборона смертної кари. Спроба запровадити її належала Володимирі Святому, але вона не мала своїх прихильників. Відомий український історик М.Брагічевський пише: “Цікава деталь, Київська Русь (мабуть, єдина феодальна держава) не знала смертної кари. Спроба Володимира Святого запровадити цю форму покарання за найтяжчі злочини закінчилась крахом: видану постанову через кілька років довелося скасувати”.
24. Відомі народні картинки із зображенням козака Мамає супроводжувались такими текстами:
- Се козак запорожець,
ні об чім не туже:
Як льолька й тютюнець
то йому байдуже,

Він тільки те й знає –
Коли не п'є, так воші б'є,
а все ж не гуляє!

Чим пояснити такий “низький” образ козака в українській традиції? Як перегукуються з цим слова П.Куліша:

“Козаки смутно дивились на божий світ; гуляли і гульнею доводили, що все на світі суєта суєт”?

Поміркуйте над висловами:

- Тварини є не що інше, як прообрази наших чеснот і хиб.
В.Гюго
- Сутність людини полягає тільки в спільноті, в єдності людини з людиною – єдності, яка заснована на реальності відмін між “Я” і “Ти”.
Л.Феєрбах
- Стара антична мудрість говорить: “Живи у згоді з природою”. Чи досить цього правила для морального життя?
- Згідно з Біблією, Змій спокусив Єву плодом: “Відвідавши плід, ви визнаєте, що таке добро і зло, і станете, наче Боги”. Як можна розуміти походження моралі, виходячи з цього?
- Давно відомо, що “добрими намірами вимощений шлях до пекла”. Чому так відбувається?
- Коли нам платять за добродійний вчинок, у нас його віднімають. Як Ви це розумієте?
- Гідність людини визначається тим, яким шляхом вона йде до мети, а не тим, досягає вона її чи ні” (Абай). Згідні Ви з цим твердженням? Обґрунтуйте.

Мораль і суспільство

“Ми повинні відібрати людей, які не дозволяють, щоб ними керували моральні принципи” (А.Гітлер). Чому автор цього бажав?

“У марксизмі немає ні грама етики” (Ленін). Чим обґрунтовував цю тезу В.Ленін?

“Ми в одвічну мораль не віримо”

В.Ленін

“Мораль – це величання людини перед природою” (Ф.Ніцше). Чи згодні Ви з цим?

Ми не віримо в прогрес. Прогрес – це покращення. Людина ж завжди знаходиться один на один з мінливою ситуацією і вибір завжди залишається вибором у ситуації.

Ж.-П.Сартр

Чи вірите Ви в моральний прогрес людини й суспільства?

Сильному мораль не потрібна. “Того, хто падає, підштовхни”.

Ф.Ніцше

Смисл життя

Життя зменшується у прямій залежності від сили бажань
О.Бальзак

Без відчаю в житті нема й любові до життя (А.Камю).
Треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти (Сократ).
Сенс має лише життя, прожите для інших (Ейнштейн).
У раю парканом більше, ніж в аду (Ф.Достоевський).
Треба любити життя більше, ніж смисл життя (Ф.Достоевський).

Свобода

Свобода в тому, щоб залежати тільки від законів (Вольтер).
Щоб свободою можна було володіти, її треба обмежити (Бьорк).
Свобода означає відповідальність. Ось чому багато хто боїться її
(Бернард Шоу).
Не може бути вільний народ, який пригнічує інші народи (Енгельс).
Свобода є благо, яке дозволяє користуватись іншими благами
(Монтеск'є).
Вільний той, хто може не брехати (А.Камю).
Вівця і вовк по-різному розуміють слово “свобода”, у цьому суть
розбіжностей, що панують у суспільстві (Лінкольн).

Щастя

Слово “щастя” треба вимовляти обережно (Борджезе).
Щастя – найгостріша зброя у руках часу (Валері).
Найщасливіша та людина, яка дарує щастя найбільшій кількості людей
(Дідро).
Справжній рай той, що ми втратили (Пруст).
Найчастіше ми називаємо щастям те, чого самі не відчули (А.Франс).
Щастя сумнівне й мінливе: визначеним і вічним є обов’язок
(Фейхтерслебен).
Щастя є найвищий розвиток наших здібностей (Наполеон).
Щасливі тільки дурні

Добро і зло

Усі добрі люди невимогливі (Гете).
Всяке у світі добро можна у зло перетворити (Овідій).
Зло – це те, чого не можеш собі вибачити (Жуандо).
Всяка злоба є результат слабкості (Ж.-Ж.Руссо).
Найстрашніше те зло, що видає себе за благо (Пухлій Сір).
Зло, причину якого міне знаємо, тим самим наполовину виправлене
(Черчілль).
Хто не здатний на зло, нездатний і на добро (Туркменське прислів’я).
Звичайно ненавидять тих людей, яким скоїли зло (С.Цвейг).

Совість і сором

– У питаннях совісті закон більшості не діє (М.Ганді).

- Совесть є пам'ять суспільства, що усвідомила окрема людина (Л.Толстой).
- Моя спокійна совість для мене важливіша за всі пересуди (Цицерон).
- Совесть – внутрішній голос, що попереджає, що за нами хтось стежить (Менкас).
- Совесть у більшості людей не більше, ніж страх думки інших (Р.Тейлор).
- Совесть – вірний керівник життя людей (Л.Толстой).
- Хто втратив сором, того треба вважати загиблим (Пухлій Сір).
- Втрачений сором не повернеться (Сенека).

Обов'язок і відповідальність

Бувають ситуації, в яких брехня – найсвятіший обов'язок (Лабі).

Обов'язок людини полягає в тому, щоб робити приємне іншим людям і неприємне самому собі (Тразимах).

Обов'язок – це результат поваги до чогось іншого, ніж життя, порівняно з чим навіть життя з усіма його насолодами не має ніякої ціни (Кант).

Бути людиною в людському суспільстві – зовсім не важкий обов'язок, а просто розвиток внутрішньої потреби (Герцен).

Намагайтесь завжди виконати свій обов'язок і людство виправдає Вас навіть там, де Ви схибите (Джефферсон).

Обов'язок – це любов до того, що сам собі наказуєш (Гете).

Людина відчуває свій обов'язок лиш у тому випадку, коли вона вільна (Бергсон).

У кожної людини є обов'язки і відносно себе (Стендаль).

Честь і гідність

Честь дорожча за життя (Шиллер).

Є люди, які міняють честь на почесь (Карр).

Честь – це бажання отримати почесь; дотримуватися своєї честі – це значить не робити нічого такого, що було не достойно почесей (Вольтер).

Ганебно не відчувати своєї ганьби (Паскаль).

Честь – це мужня соромливість (Вінні).

Не можна позбавити честі того, хто не боїться смерті (Ж.-Ж.Руссо).

Не завжди пишній капелюх вкриває гідну поваги голову (Т.Фуллер).

Справедливість

- * Рівні права усім, особливі привілеї – нікому (Джефферсон).
- * Усі люди рівні за природою своєю (Гоббс).
- * Справедливість – це право найслабшого (Жубер).
- * З несправедливістю або співробітничать, або б'ються (А.Камю).
- * Бідним залишається сподіватись, багаті можуть обійтись несправедливістю (Брехт).
- * Око за око, зуб за зуб.

* Коли сходить сонце, ранок настає для всіх (Сервантес).

ЛІТЕРАТУРА:

Навчальні посібники

- Малахов В. Етика. – К., 2000.
Етика / Т.Г.Аболина, В.В.Єфіменко, О.М.Лінчук. – К., 1992.
Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М., 2000.
Некрасов А.И. Этика. – Х., 2003.
Росенко М.Н. и др. Основы этических знаний. – М., 1998.
Степаненко В.Ф. Етика в проблемних і аналітичних задачах. – К., 1998.
Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика. – Минск, 1997.
Золотухина-Аболина Е.В. Современная этика: истоки и проблемы. – Ростов-на-Дону, 1998.
Шнейдер Ю.А. Этика. Введение в предмет. – М., 1997.
Этика. Учебник для студентов философских вузов (А.А.Гусейнов, Е.Л.Дубко и др.). – М., 1999.

Додаткова література

- Аболина Т.Г. Исторические судьбы нравственности. – К.: Лыбидь, 1992.
Апресян Р.Г. Постижение добра. – М.: Молодая гвардия, 1986.
Аристотель. Никомахова этика. Соч. в 4-х тт. – М., 1983. – Т. 4.
Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976.
Бербешкина З.А. Совесть и справедливость. – М.: Знание, 1987.
Библер С.В. Нравственная культура. – М.: Знание, 1990.
Борейко В.Е. Прорыв в экологическую этику. – К., 2001.
Бонтавика Р.Н. Этика деловых отношений. – М.: Финансы и статистика, 2001.
Великие мысли о великих вопросах. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2000.
Волченко Л.Б. Добро и зло как этические категории. – М.: Знание, 1975.
В поисках смысла. Мудрость тысячелетий. – М.: Олма-Пресс, 2002.
Живая этика: Избранное. – М., 1992.
Жизнь и смерть: загадки и противоречия. – М.: Знание, 1988.
Зеленкова И.Л. Проблема смысла жизни: опыт исторического исследования. – Минск, 1998.
Иванов В.Г. история этики древнего мира. – Л., 1980.
Ильенков Э.В. Об идолах и идеалах. – М., 1986.
Кант И. метафизика нравов. Соч. в 6 тт. – М., 1983. – Т. 4, ч. 2.
Кочан Л.Н. Цель и смысл жизни человека. – М., 1984.
Кон И.С. Дружба. Этико-психологический очерк. – М., 1989.
Кропоткин П.Э. Этика. – М., 1991.
Кузнецова Г.В., Максимов Л.В. Природа моральных абсолютов. – М., 1996.
Лазер М.Э. Этика науки. – Л., 1985.
Луначарский А.В. Мораль с марксистской точки зрения. – М., 1925.
Малахов В.А. Стыд. – М.: Знание, 1989.
Малахов В.А. Смысл жизни и нравственное отношение личности к миру. –

- М.: Знание, 1986.
- Мир и эрос: антология философских текстов о любви. – М., 1991.
- Моральный выбор. – М.: МГУ, 1990.
- Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. – Минск, 1990.
- Оссовская М. Рыцарь и буржуа. – М., 1987.
- Петрунин Ю.Ю., Борисов В.К. Этика бизнеса. – М., 2001.
- Сабиров В.М. Два лика зла. – М.: Знание, 1992.
- Словарь по этике. – М., 1989.
- Смысл жизни: антология. – М., 1994.
- Титаренко А.И. Мораль и политика. – М.: Знание, 1973.
- Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. – М., 1994.
- Уткин Э.А. Этика бизнеса. – М., 2000.
- Франк С. Смысл жизни. – Минск, 1992.
- Франк В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
- Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
- Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.
- Шерданов В.Н. Добро и зло. – М.: Знание, 1992.
- Шишкин А.Ф., Шварцман К.А. XX век и моральные ценности человечества. – М., 1965.
- Школенко А. Ценности XX века. – М.: Знание, 1990.
- Этика. Энциклопедический словарь. – М., 2001.
- Этика и идеология. – М., 1983.
- Этика ненасилия. – М., 1991.